

83.3(5436)

X-14

Нилуфар
ХАДЖИМУСАЕВА

ИСЛОМ ШОИРНИНГ
«ОРЗИГУЛ» ДОСТОНИНИНГ
ЛИСОНИЙ ТАДҚИҚИ

83,3(5/36)

X-141

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ
ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

Нилуфар ХАДЖИМУСАЕВА

**ИСЛОМ ШОИРНИНГ «ОРЗИГУЛ» ДОСТОНИНИНГ
ЛИСОНИЙ ТАДҚИҚИ**

монография

INV № 141139
AXD SURS MARKI

**Тошкент
“INNOVATSIYA-ZIYO”
2019**

УДК: 80
ББК: 83
Х-14

Хаджимусаева Нилуфар.

Ислом шоирнинг «Орзигул» достони лисоний тадқиқи.
(монография). Тошкент: "INNOVATSIYA-ZIYO", 2019, 112 б.

Мазкур монографияда тилшуносликда олиб борилган халқ достонлари тилининг ўрганилиши билан боғлиқ илмий-назарий тадқиқотларнинг таҳлили ва ҳозирги босқичдаги долзарб саналган муаммолар, Ислом шоирнинг "Орзигул" достони тилидаги лексемаларнинг лексик-статистик, морфологик-статистик хусусиятлари, уларнинг бахши сўз бойлигини белгилашдаги ўрни, шунингдек, лексик-семантик, линвостилистик ва лингвопоэтик тадқиқи билан боғлиқ бир қатор масалалар ҳақида сўз юритилган.

Монография фольклоршунос ва тилшунос олимларга, олий ўқув юртлари филология факультети профессор-ўқитувчиларига, магистр ва бакалаврият талабаларига, шунингдек, бадий асар тили билан шуғулланувчи илмий ходимларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Каримов С.А.

- филология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Жуманазарова Г.У. - филология фанлари доктори

Ҳайдаров Ш. - филология фанлари номзоди

*Монография Абдулла Қодирий номидаги Жиззах давлат
педагогика институти Кенгашининг қарори билан нашрга
тавсия этилган*

ISBN 978-9943-5868-3-3

© Хаджимусаева Н, 2019
© "INNOVATSIYA-ZIYO", 2019

КИРИШ

Жаҳон тилшунослигида ҳар бир миллий тилнинг оғзаки ижод намуналари бўлган эпик асарларни, хусусан, халқ дostonлари тилини илмий асосда ўрганиш, уларнинг лисоний, лингвопоэтик ва бадий-эстетик табиатини бугунги авлодларга етказиш асосий вазифалардан ҳисобланади. Ҳар қандай тил ҳодисасини, жумладан, лингвистик қамрови ниҳоятда кенг халқ дostonлари матнини илмий тадқиқ этиш, уларнинг муайян тил ривожигаги ўрнини белгилаш дунё тилшунослигидаги муҳим вазифалардан бири саналади.

Жаҳон тилшунослигида йирик эпик асарларни хорижий асарларга таржима қилиш ва нашр этиш, халқ бахшилари куйлаган дostonларнинг электрон матнларини тайёрлаш ва нашр этиш, уларнинг лингвистик хусусиятларини очиб бериш, қиёсий-типологик жиҳатдан ўрганиш борасидаги тадқиқотлар тилимизнинг жаҳон миқёсида ўз ўрни ва мақомига эришувига хизмат қилмоқда. Миллий филологияда айни кунларда олиб борилаётган халқ оғзаки ижодиёти манбаларининг 100 жылдигини тайёрлаш ва чоп қилиш билан бирга Ислom Назар ўғли репертуаридаги дostonларда қўлланилган фонетик, лексик ва грамматик бирликларни лингвостатистик, лингвостилистик, лингвопоэтик таҳлил қилиш дostonлар лексикасининг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги назарий билим ва дунёқарашларни маълум даражада такомиллаштиради, бу эса халқ бахшисининг дostonлари лексикасини тадқиқ қилиш заруриятини юзага келтиради.

Мустақилликдан кейин илм-фаннинг барча соҳалари каторида ўзбек тилшунослигида ҳам туб бурилишларга, янги-янги йўналишлардаги ўзгаришларга замин яратилди. Миллий маънавиятимизнинг таркибий қисми саналган халқ

оғзаки ижодиёти намуналари, хусусан, Нарпай дostonчилик мактабининг вакили Ислom шоир Назар ўғлидан ёзиб олинган улкан маънавий меросни лингвистик нуқтаи назардан чуқурроқ тадқиқ қилишга эндигина киришилмоқда. Бу ҳолатни биргина “Орзигул” дostonи лексикаси ҳозиргача монографик планда махсус ўрганилмаганлигида ҳам кузатамиз. Айни чоғда мамлакатимизда “...тилшунослик, фалсафа, маданият тарихи соҳаларида миллий-маданий меросимизнинг ҳали ўрганилмаган кўпгина қатламларини очиб беришга йўналтирилган илмий тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилаётгани”¹ бу борадаги илмий изланишлар кўламини янада кенгайтиришга асос бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги 222-сон “2010-2020 йилларга мўлжалланган номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сонли “Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ қилиш ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги талаблари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ қилиш ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

оширишга ушбу монография муайян даражада хизмат қилади.

Монографияда қўйилган асосий мақсад Ислом шоир Назар ўғли куйлаган “Орзигул” достони тилини лексик-семантик, лингвостатистик, лингвопоэтик ва лингвостилистик усулда тадқиқ этиш ҳамда халқ бахшисининг сўз қўллаш маҳоратини очиб беришдан иборат. Қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, куйдаги вазифалар бажариш кўзда тутилди:

- достоннинг электрон матнини яратиш ва матн асосида алфавитли, частотали ва терс луғатлар тузиш;

- яратилган луғатлар ёрдамида достон матнидаги лексик ва морфологик бирликлар частотасини белгилаш;

- достон фонетик, лексик ва грамматик бирликларини лингвостатистик, лингвостилистик ва лингвопоэтик таҳлил этиш;

- таҳлил натижаларига кўра достон куйловчисининг ўзига хос индивидуал поэтик услубини аниқлаш ҳамда ўзбек тилининг лексик-грамматик, семантик-стилистик ва бадиий-поэтик тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳақида муайян хулосаларга келиш.

Айни таъкидланган масалаларга дахлдор фикр-мулоҳазаларни монографияда баён этишда Ислом шоир Назар ўғли куйлаган ва 1975 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган «Орзигул» достони матни асос қилиб олинди. Мазкур монографияда муайян фикр-мулоҳазаларни баён этишда бир қатор луғатларга мурожаат қилинди, улар матнда куйдаги қисқартмалар тарзида берилди:

ЎТИЛ - Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т. 1. Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. - 679 б.; Т.2. – 2006. - 671 б.; Т.3. – 2007. - 662 б.; Т. 4. – 2008 – 606 б.; Т.5. – 2008 – 591 б.;

ЎТСИЛ – Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 234 б.;

ЎТФИЛ— Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. II (араб сўзлар ва улар билан ҳосилалар). — Тошкент: Университет, 2003. — 598 б.

Монографиядаги фикр-мулоҳазалар ва кузатишларни баён қилишда мустақил ҳукуматимизнинг тил сиёсатига оид дастурий ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг миллий қадриятлар, маънавий-маданий, илмий ва бадиий меросга муносабат масалаларига оид мулоҳазалари, шунингдек, умумжаҳон тилшунослигида ва , хусусан, ўзбек лингвофольклористикасида эришилган илмий-назарий қарашларга таянилди. Монографияда бадиий матнни тадқиқ қилишнинг тавсифий, семантик-стилистик, қиёсий-типологик, статистик ҳамда компонент-таҳлил усулларидан фойдаланилди.

І БОБ. «ОРЗИГУЛЬ» ДОСТОНИНИНГ ЛИНГВОСТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

1.1. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистик таҳлил методининг ўрни

Ўзбек тилшунослиги тараққиётида тавсифий ва қиёсий-тарихий методлар ўзини оқлади. Фан оламига систем-структур методлар кириб келгунга қадар амалга оширилган асосий тадқиқотлар ана шу методлар ёрдамида олиб борилди ва сезиларли ютуқларга эришилди. XX асрнинг охири ва XXI асрдан эътиборан тилшунослигимизда статистик метод дадил қўлланила бошланди. Бу ўзбек тилшунослиги фанининг замон талабларига мос келадиган методологияси шакллана бораётганидан далолатдир.

Бошқа фанлар қаторида тилшунослик фанининг асосида ҳам олам ҳодисаларини бевосита кузатиш ётар экан, унга жамиятни ва унинг яшаши учун зарур бўлган муҳим омил саналадиган тил ҳодисаларини билиш ҳам қўшилади. Кузатишлар эса бекорга амалга оширилмайди, унинг пиравордида муайян натижалар ҳам олиниши керак. Таҳлил методлари эса сўзсиз бу кузатишларни осонлаштиради ва келинган хулосаларнинг асосли бўлишига хизмат қилади.

Нарса-ҳодисаларнинг ўзаро солиштирилиши натижасида келинган хулосалар муайян бир назарий билимнинг юзага келишига асос бўлади. Бинобарин, таҳлил материали қанчалик кам ва таҳлил саёз бўлса, маълум бир муаммо доирасида назарий хулосага келиш ҳам шунчалик қийин кечади.

Мана шу маънода тилшуносликдаги қўлланилаётган статистик метод анъанавий методларга бевосита ёрдамчи ва уларни тўлдирувчи бўлиб хизмат қилади. Агар тавсифий методда нарса-ҳодисаларни ўрганишда тадқиқотчининг

сезгиларига таянилган бўлса, қиёсий-тарихий метод дунёни билишнинг бу усулини бир қадар такомиллаштирди. Кузатилиши лозим бўлган объектнинг кўлами ва қамрови кенгайди. Табиат ва жамиятдаги нарса-ҳодисалар бири-бирига таққосланиш асосида олиб борилди. Бу таққослашларнинг синхроник ва диахроник йўналишда олиб борилиши эса кузатишларни такомиллаштиришдаги навбатдаги қадам бўлди.

Тилни ҳам ижтимоий, ҳам психологик ҳодиса сифатида талқин этиш тилшунослик тарихида структур методнинг юзага келишига сабаб бўлди. Замонавий тилшуносликнинг функционал лингвистика, глоссематика ва дескриптив лингвистика сингари янги йўналишлари баробарида дистрибутив таҳлил ва трансформация методлари пайдо бўлди, бугун дунё тилшунослигида тилнинг барча сатҳларини тадқиқ этишда самарали қўлланилмоқда.

Ҳар қандай фан математика билан ҳамкорликда иш олиб борганда ўзининг юксак тараққиёт босқичига кўтарилади, деган қараш мавжуд. Шу маънода тилшунослик ҳам математик таҳлил усулларига таяниб иш кўрганда яхши натижаларни қўлга киритади. Бинобарин, тилда пайдо бўлган статистик метод ҳам тилшунослик тарихидаги тарихий зарурат сифатида майдонга келди.

Гарчи мукаммал бўлмаса-да, ушбу метод билан шуғулланиш ўзбек тилшунослигида ўтган асрнинг 40-йилларида бошланган. Уни В.В.Решетов «Ҳозирги замон ўзбек матбуотининг лексик таркиби» мақоласи билан бошлаб берган.² Олим илк ўзбек матбуоти тилидаги лексик қатламларга оид сўзлар частотасини ўрганиш асосида ўз ва ўзлашган қатламнинг мавқеини аниқлаган. Кейинчалик бу

² Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы / В сб.: Проблемы языка, вып.1. – Ташкент, 1934. – С.41-51.

ишлар А.К.Боровков ва И.А.Киссенлар томонидан давом эттирилди.³

Тилшунослигимизда ушбу методнинг қўлланиши лексикографик ишларни янги поғонага олиб чиқди. И.А.Киссен томонидан яратилган биринчи частотали лугат ўқитувчилар учун муҳим қўлланма бўлиб қолди.⁴ Бу метод ўзбек тилшунослигида ёзувчилик лексикографиясининг такомиллашувига сабаб бўлди.

Ўзбек лексикографиясининг бу йўналиши С.Ризаев, Н.Бўронов, Р.Қўнгулов, С.Каримов, Ш.Махматмуродовлар томонидан яратилган лугатлар ҳисобига кенгайиб борди.⁵

Хўш, бу лугатларнинг амалиётдаги қулайлиги ва янгилиги нимадан иборат эди? Ушбу саволга биз жавобни Р.Қўнгулов ва С.Каримовларнинг «Зулфия поэзияси тилининг лугати» конкордансидан топамиз. Лугат тузувчилари ушбу қўлланма яратилгунга қадар ҳам тадқиқотчилар бадиий матнлар таҳлили билан шуғулланиб келишганлигини, шоир ва ёзувчилар яшаган давр тилининг таракқиёт босқичлари, ижодкорлар тили ва услуби, уларнинг тил бойлиги ва маънавиятга қўшган ҳиссаси тўғрисида тадқиқотлар олиб борилганлигини таъкидлаш билан биргаликда, бу кузатишлар натижасида келинган қулосаларда уларнинг биронтаси ҳам мукамалликка даъво қила олмаганлигини айтишади ва бунинг сабабларини қуйидагича тушунтириб беришади: «...бадиий асар тили йўйича типологик кузатишлар олиб боришда фақат

Боровков А.К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики) / Известия АН. – Тошкент: Фан, 1940. – С.18-37; Киссен И.А. Опыт статистического исследования частотности лексики передовых статей газеты «Кутил Ўзбекистон» / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып. 247. Иранская, тюркская, арабская филология. Лингвостатистика. – Тошкент, 1964. – С.44-58.

Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972.

Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали лугати. – Тошкент: Фан, 1980; Шу муаллиф. Статистическая структура лексики языка «Дивана» Халыы Хаким-заде Нияти (частотный словарь и конкорданс). – Тошкент: Фан, 1989; Ризаев С., Бўронов Н., Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986; Қўнгулов Р., Каримов С. Зулфия поэзияси тилининг лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981; Махматмуродов Ш. Словарь языка поэтических произведений Хамзы. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989.

кузатувчининг интуициясигагина асосланиб қолиш ярамайди. Чунки бундай ишда интуиция кузатувчи уни хоҳлайдими, хоҳламайдими, қатъий назар, субъективизмга олиб бориши, кузатишларда бир ёкламаликка йўл қўйиши табиий.

Ёзувчининг бадий маҳоратини, санъаткорлигини аниқлашда ҳам фақат интуициягагина асосланиш юқоридаги камчиликнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Айрим индивиднинг ўз интуицияси асосида олиб борган ишини денгиз қаъридан моҳир жавоҳир терувчи меҳнатига қиёс қилайлик. У қанчалик моҳир бўлмасин, денгиз ёки дарё тагидаги жавоҳирнинг ҳаммасини тўлиқ териб ола олмайди, кўзига кўриниб турган катта-катта жавоҳирларни териб олса-да, кўпгина майда жавоҳирлар, айрим тош ёки тупроқ тагидаги кўзга тездагина ташлана бермайдиганлари қолиб кетади. Баъзан ана шу назардан четда қолган майда жавоҳир кўзга аниқ ташланиб турган катта-катта жавоҳирдан қимматлироқ, тозароқ бўлиши мумкин.

Масалага шу нуқтаи назардан қаралса, маълум бир даврда ижод этган шоир ёки ёзувчилар гуруҳининг, ё айрим олинган ижодкорлар асарлари тилининг тўлиқ луғатини тузишнинг аҳамияти қай даражада эканлигини тушуниш қийин бўлмайди».⁶

Ўз даврининг маҳсули бўлган бу луғатларнинг қўлда тузилганлигини кўз олдимизга келтирсак, орадан ўтган давр мобайнида замонавий электрон ҳисоблаш машиналари ва компьютерлар ёрдамида яратилган луғатлар қанчалик мукамал ва фойдаланишга қулай эканлигини тасаввур қилиш қийин бўлмайди.

Шундай луғатлардан бири А.Қуронбеков тузган луғат бўлди. У ўзбек луғатчилигида биринчи марта компьютер

⁶ Қўнгулов Р., Қаримов С. Зулфия поэзияси тилининг луғати, 5-бет.

ёрдамида бу ишни бажарди.⁷ А.Иброҳимов «Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика» номли қўлланма яратди ва компьютерда ушбу қатлам лугатини тузди.⁸

А.Иброҳимовнинг «Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика» асари⁹ нафақат мавзунинг аниқлиги, балки илмий-статистик мукамаллиги билан ҳам эътиборга моликдир.

Ушбу лугат-қўлланма, маълум маънода, компьютерда лугат тузиш принципларини ҳам ўргатадиган ишдир. Лугавий бирликларнинг қатъий тартиб билан берилиши фойдаланувчилар учун қулай бўлиши билан бирга, унда бу бирликларни лингвистик таҳлил этиш методикаси берилганлиги билан ҳам илмий-амалий қимматга эгадир. Муаллифнинг уқтиришича, лугат тузувчи дастлаб лугат учун материал вазифасини ўтайдиган ва компьютер хотирасига киритиладиган матннинг мукамал бўлишига эришиши лозим.

Муаллиф «Бобурнома»да 3276 та сўз 7836 сўзшакл ҳолатида 24980 марта қўлланганлигини аниқлаган бўлса, улар орасида туркийча сўзшакллар – 3432 тани (45%), арабча – 2609 тани (33%), форсча – 1751 тани (22%), хиндча – 9 тани ташкил этган. Шунингдек, Гадоий, Атоий, Лутфий, Ҳусайни, Навоий ва Бобурнинг юз сўз атрофидаги матни қиёсий таҳлил қилинганда, уларнинг барчасида туркийча сўзларнинг устунлик қилиши аниқланган. Бу хулосалар нафақат илмий, балки ижтимоий-сиёсий аҳамиятга ҳам эгадир.

Бу борадаги йирик кўламдаги ишлардан яна бири С.Каримов, А.Қаршиев, Г.Исроиловаларнинг Абдулла Қаҳҳор асарлари матни асосида тайёрлаган алфавитли,

⁷ Куронбеков А. Ҳофиз галактики лексикасининг маъно структурасини тадқиқ этиш йўсинлари. Филол.фан.д-ри ...дис-я – Тошкент, 1994, 23-бет

⁸ Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. - Тошкент: ТДШИ, 2006

⁹ Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. - Тошкент: ТДШИ, 2006.

частотали ва терс лугатларидир.¹⁰ Бу соҳада тўпланган тажрибаларга таяниб иш кўрган муаллифлар ушбу лугатларни тузиш принципларини ишлаб чиқишган ва шу асосда дастлаб Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг 1987-1989-йилларда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан чоп этилган беш жилдлик «Асарлар» тўпламининг электрон матнини яратишган. Бу матн лугат учун материал вазифасини ўтаган.

Жаҳон лексикографиясида лугат тузишнинг тематик, комбинатор, ғоявий, алфавитли каби усуллари орасида алфавитли сўзлик тузиш усули маъқуллангани ва ёзувчилик лексикографиясида шу усулдан кўпроқ фойдаланиб келинаётгани инobatга олиниб, компьютер сўзлик тузадиган дастур ишлаб чиқилган. Шу асосда нафақат алфавитли, балки частотали ва терс лугатлар ҳам тузилганки, бу ўзбек ёзувчилик лексикографиясининг ютуғи бўлиб ҳисобланади. Лугат муаллифлари бу борада куйидагиларни қайд этади: «Лугатда биратўла сўзлар частотасининг ва терс ҳолатнинг берилиши ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Ундан ижодкор услуби учун характерли бўлган сўзларни аниқлаш мумкин бўлади. Сўзлик компьютер ёрдамида тузилганлиги сабабли бу борада юқори даражадаги аниқликка эришилди, деб айта оламиз».¹¹

Шу тарзда муаллифлар А.Қаҳҳорнинг 5 жилдлик «Асарлар» тўпламида 95211 сўзшакл 404637 марта қўлланганлигини аниқлашган. Уларнинг ҳар бир жилд бўйича тақсимооти куйидагича: 1-жилдда – 18512/79893, 2-

¹⁰ Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг лугати. Алфавитли лугат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 434 б.; Шу муаллифлар. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг лугати. Частотали лугат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 420 б.; Шу муаллифлар. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг лугати. Терс лугат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 423 б.

¹¹ Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг лугати. Алфавитли лугат. Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – Б. 8.

жилдда – 20320/96157, 3-жилдда – 21353/97369, 4-жилдда – 16682/64841, 5-жилдда – 18344/66377.

Мана шу тарзда ёзувчи асарлари матнига оид лексикографик ишларнинг биринчи босқичи адо этилган. Қолган ишлар эса А.Қаххор тадқиқотчиларининг ўз олдиларига қўйган мақсадига боғлиқ. Муаллифлар эса бу вазифаларни қуйидагича тасаввур қилади: «Биринчи босқичда неча марта қўлланилгани маълум бўлган сўз шакллариининг иккинчи босқичда неча ўзак сўздан иборатлиги аниқланади. Бу сўзларни ва сўз шаклларини сўз туркумларига ажратган ҳолда частотасини аниқлаш ва фоизини белгилаш мумкин. 1 мартадан тортиб 100 мартагача қўлланилган сўз ва сўз шакллари частотасини аниқлаш ҳам мумкин бўлади ва ҳоказо. Сўз туркумларини ажратиб олиб, уларнинг частотасини аниқлашга ҳам шароит яратилади».¹²

Луғатларнинг кириш қисмида сўзбоши ўрнида берилган «Абдулла Қаххор асарлари луғати ҳақида» мақоласи эса ушбу йўналишда яратиладиган луғатлар учун назарий ва амалий йўлланма бўлиб хизмат қилади.

Ёзувчилик лексикографиясига оид ишларнинг маълум қисми халқ оғзаки ижоди асарлари матнига оид. Т.Мирзаев, Ж.Эшонқул, С.Фидокорнинг «Алпомиш» достонининг изоҳли луғати (Тошкент, 2007), Д.Ўринбоевнинг «Ўзбек халқ достонлари тилининг частотали луғати» (Тошкент, 2006), Д.Ўринбоева ва У.Умурзоқовнинг «Ўзбек халқ достонлари тилининг алфавит-частотали луғати» (Тошкент, 2006), Г.Жуманазаровнинг «Фозил Йўлдош ўғли «Ширин билан Шакар» достонининг изоҳли луғати» (Тошкент, 2007) сингари ишлар ана шу ишлар сирасига киради.

Т.Мирзаев, Ж.Эшонқул, С.Фидокорнинг тузган луғати бир достондаги учрайдиган, аммо адабий тилимизда кам

¹² Шу муаллифлар. Кўрсатилган манба, -Б.9

қўлланиладиган ёки умуман ишлатилмайдиган, айрим маънолари унутилган 1157 та сўзнинг изоҳи берилганлиги билан илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Айни замонда, нафақат «Алпомиш», балки бошқа халқ дostonлари матнини ўрганишда ҳам фойдалидир.

Г.Жуманазарованинг 311 та сўзни қамраб олган «Ширин билан Шакар» дostonининг изоҳли луғати» (Тошкент, 2007) ҳам айнан ана шу принцип асосида тузилган.

Бу борада Д.Ўринбоева амалга оширган ишлар ҳам эътиборга молик. У халқ дostonлари матнини лингвостатистик таҳлил этиш ва шу асосда луғатлар тартиб бериш ишини биринчи бўлиб амалга ошириб, уларнинг натижаси ўлароқ иккита луғат нашр этди.¹³

Муаллифнинг «Алпомиш», «Равшан», «Рустамхон» дostonлари матни асосида компьютер кўмагида тузган «Ўзбек халқ дostonлари тилининг частотали луғати» 28499 марта қўлланган 19274 та луғавий бирликни қамраб олган. Жумладан, «Алпомиш» 14029 та, «Равшан» 7059 та, «Рустамхон» 7411 та сўзшакллардан ташкил топган.

Д.Ўринбоеванинг У.Умурзоқов билан ҳамкорликда тузган «Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавит-частотали луғати» бу луғатдан фарқ қилади. Унда сўзлар сон жиҳатдан камайиб бориш тартибида эмас, балки алфавит тартибида ва бир вақтнинг ўзида частотаси кўрсатилган ҳолда келтирилган. Бу эса ҳар уч дostonдаги луғавий бирликларни ўзаро қиёслаш учун қулайдир. «Алпомиш» ва «Равшан» дostonларида қўлланилган сўзшаклларнинг сўз туркумлари кесимида берилганлиги ҳам унга бўлган илмий ёндашувнинг натижасидир.

¹³ O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlari tilining chastotali lug'ati. – Toshkent, 2006; O'rinboyeva D., Umurzoqov U. O'zbek xalq dostonlari tilining alfavit-chastotali lug'ati. – Toshkent, 2006.

Кейинги йилларда халқ оғзаки ижоди матнларига лексикографик ишлов бериш борасида Г.Жуманазарова салмоқли ишларни амалга оширди. У компьютер ёрдамида Фозил Йўлдош репертуарига мансуб бўлган 9 та дostonнинг алфавитли, частотали ва терс лугатларини тузди.¹⁴ Бу лексикографик кузатишлар олима яратган «Ўзбек халқ дostonлари матнининг лингвостатистик таҳлили», «Халқ дostonларида сажъ ва такрорнинг лингвопоэтик имкониятлари», «Халқ дostonларидаги ўхшатишнинг лингвопоэтик имкониятлари», «Фозил шоир дostonлари тилининг лексик-стилистик қатламлари» сингари тадқиқотлар, айниқса, «Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси» мавзусида ёзган докторлик диссертацияси (2017) учун ишончли фактик материал бўлиб хизмат қилди.¹⁵

Ишимизнинг ҳажми бу тадқиқотларнинг барчасини таҳлил қилиш ва уларга муносабат билдириш имконини бермайди. Аммо унинг «Ўзбек халқ дostonлари матнининг лингвостатистик таҳлили» асарига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу ишда ўзбек тилшунослигида биринчи марта шу пайтга қадар олиб борилган лингвостатистик тадқиқотлар кенг шарҳланди, уларнинг ютуқ ва камчиликлари кўрсатиб берилди. Тадқиқот, айниқса, академик Р.Г.Пиотровский

¹⁴ Жуманазарова Г. «Зевархон» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2010. – 270 б.; Шу муаллиф. «Лайли ва Мажнун» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2011. – 254 б.; Шу муаллиф. «Фарҳод ва Ширин» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2011. – 263 б.; Шу муаллиф. «Нуралли» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2011. – 275 б.; Шу муаллиф. «Баҳром ва Гуландон» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2011. – 307 б.; «Балогардон» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2011. – 329 б.; Шу муаллиф. «Ширин билан Шакар» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2011. – 335 б.; Шу муаллиф. «Рустамхон» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2011. – 328 б.; Шу муаллиф. «Малика Айёр» дostonининг лексикографик маълумоти. – Житзах: «Сангтор» 2011. – 491 б.

¹⁵ Жуманазарова Г. Ўзбек халқ дostonлари матнининг лингвостатистик таҳлили. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – 72 б.; Шу муаллиф. Халқ дostonларида сажъ ва такрорнинг лингвопоэтик имкониятлари. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – 36 б.; Шу муаллиф. Халқ дostonларидаги ўхшатишнинг лингвопоэтик имкониятлари. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – 56 б.; Шу муаллиф. Фозил шоир дostonлари тилининг лексик-стилистик қатламлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидagi Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашрети, 2012. – 112 б.

асос солган «Инженер лингвистикаси» мактаби ва унинг ўзбекистонлик шогирдлари Ҳ.Орзикулов, С.Муҳамедов, С.Ризаевларнинг тадқиқотлари, уларнинг ўзбек инженер лингвистикасини ривожлантиришдаги хизматлари ёрқин очиб берилганлиги билан илмий қимматга эгадир. Тадқиқотда нафақат Р.Г.Пиотровский мактабининг шогирдлари, балки уларнинг А.Иброҳимов, Б.Йўлдошев, С.Муҳамедова, А.Қуронбеков, Н.Бўронов, М.Абдурахмонова сингари издошлари олиб борган кузатишлари ва нашр этган ишлари ҳақида ҳам маълумот бериб ўтилганлиги бизни бу ишларга яна муносабат билдиришдан қутқаради.¹⁶

Шунга қарамасдан, бугунги ўзбек тилшунослигида, хусусан, ўзбек лексикографиясида турли лингвистик тадқиқотлар олиб бориш мақсадида матнга қайта ишлов беришнинг компьютер дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш долзарблигича қолмоқда.

Биз ҳам ушбу адабиётлар билан яқиндан танишиш жараёнида тадқиқот давомида амалга оширишимиз лозим бўлган вазифаларни аниқ белгилаб олдик. С.Каримов ва бошқалар ишлаб чиққан компьютер дастурлари ёрдамида «Орзигул» дostonининг алфавитли, частотали ва терс луғатларини туздик. Тузилган луғатлар «Орзигул»ни куйлаган Ислom шоир Назар ўғли ижодий манераси учун характерли бўлган лингвистик ва грамматик бирликларни

¹⁶ Бу олимлар амалга оширган айрим тадқиқотларни санаб ўтиш жон: Ризаев С.А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: «ФАН», 2006; Муҳамедов С. «Ўзбек тилининг алфавитли-частотали лугати (газета текстлари асосида)». – Тошкент: «Фан», 1982; Муҳамедов С., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: ФАН, 1986; Арзикулов Х. Тил системаси – нутқ системаси – нутқ / СамДЧТИ профессор-ўқитувчиларининг IV илмий-назарий анжумани материаллари. – Самарқанд, 1998, 4-5-бетлар; Шу муаллиф. Ўзбек лингвистик автоматининг назарий масалалари / Тил ва миллий маданият. Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. Самарқанд, 2004 йил 26-27 ноябрь. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004, 49-бет; Yo'ldoshev B., O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlarining chastotali izohli frazeologik lug'ati. – T.: O'zME, 2008. – 100 b; Пулатов А. Ўзбек компьютер лингвистикаси муаммолари ва уларни ечиш йўллари / Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент: ЎЗМУ нашри, 2008, 81-82-бетлар.

аниқлаш ва уни иккинчи бир йирик бахшичилик мактаби – Булунгур мактабининг вакили Ғозил шоир Йўлдош ўғли тили ва услуби билан қиёслаш имконини яратди. Ислом шоир тилидаги умумистеъмол ёки диалектал лексикага хос бирликларни ажратиш, бахшининг ўзбек тили ривожига қўшган ҳиссасини белгилаш реал материал асосига қўйилди.

1.2. Достоннинг лингвостатистик таҳлили

Достон матнининг электрон варианты компьютерга киритилганда компьютер унда 23036 та луғавий бирлик борлигини кўрсатди. Тузилган луғатда эса бу рақам 22660 ни ташкил этади. Орадаги фарқ 376 тадан иборат. Бу 0,016 % ни ташкил этади. Демак ораликдаги нисбий хато $\delta = 0,016$ га тенг. Бошқача айтганда, бу фарқ ҳар юз сўзга биттадан тўғри келади, дейиш мумкин. Бу нисбий хатоликнинг сабаби, компьютернинг матнлардаги рақамни ҳам бир луғавий бирлик сифатида қайд этиши билан изоҳланади. С.Ризаев бу борада қуйидагиларни айтган: «Лингвистик тадқиқотларда танлама ҳажми (N) қанчалик кўп бўлса, кутилган натижа шунчалик ишончли ва самарали бўлади».¹⁷ Шу маънода бор-йўғи 114 саҳифадан иборат достон матнининг луғатда ифодаланишидаги нисбий хатолик ҳам сезилмас даражада дейиш мумкин.

«Орзигул» матни асосда тузилган алфавитли луғатдан намуна келтирамиз:

абзалини 1 294(1)

авайлаб 1 346(1)

аввал 16 282(1) 291(1) 310(4) 319(2) 320(2) 321(1) 329(1) 348(1) 352(1) 361(1) 364(1)

аввал-охир 3 291(1) 297(1) 343(1)

аввалги 3 276(1) 300(1) 325(1)

аввалдан 2 313(1) 355(1)

¹⁷Ризаев С.А. Ўзбек тилишунослигида лингвостатистика муаммолари, – Тошкент: «ФАН», 2006 -Б21.

аввалига 1 320(1)
авлодир 1 277(1)
агар 29 278(1) 280(1) 291(2) 295(1) 306(1) 309(2) 312(1) 314(1) 318(1)
 321(2) 322(1) 329(1) 336(1) 338(2) 339(1) 347(1) 349(1) 352(1) 355(2) 361(1)
 367(1) 375(1) 380(2)
адабсизлик 2 312(2)
адашган 1 371(1)
адашганлар 5 283(1) 311(1) 361(1) 377(2)
адашди 4 277(1) 282(1) 300(1) 333(1)
адтииб 1 301(1)
адашмайик 1 362(1)
адо 1 381(1)
адолатда 1 308(1)
адолатимни 1 311(1)
адолатли 1 315(1)
адолатни 1 312(1) ва ҳоказо.

Луғатга эътибор қилинса, луғавий бирлик матнда қандай ёзилган бўлса, шундайлигича келтирилмоқда: *адолатда*, *адолатимни*, *адолатли*, *адолатни* каби. Кўзга ташланадиган иккинчи ҳолат – сўздан кейинги рақам. Бу рақам матнда қўлланган сўзнинг умумий сонини билдиради. Масалан, *агар* сўзи дostonда 29 марта қўлланган. Ундан кейин яна бир рақам, унга ёнма-ён келган ва қавс ичида бошқа бир рақам берилган: 29 278(1) 280(1) 291(2) 295(1) каби. Неча марта қўлланганликни кўрсатадиган 29 рақамидан кейинги рақам, масалан 278(1) *агар*нинг қайси бетда келаётганлигини кўрсатади. Қавс ичидаги рақам эса сўзнинг бир бетда неча марта учраганлигига ишора қилади. Айтайлик, *агар* сўзи 280-бетда бир марта учраса, 291-бетда икки марта учрайди ва ҳоказо. Бу тартиб луғатнинг бошидан охиригача давом этган.

Луғатда биз ахтарган сўз – *агар*га кўзимиз тушади ва унинг «Орзигул» дostonи матнида неча марта, қаерда ва қандай ҳолатда учраганлиги ҳақида илк тасаввурга эга бўламиз. Кейинги босқичда *агар* ёки шу каби элементларни дoston матнидан ахтариб топиш қолади. Ҳозирги пайтда бу вазифани ҳам компьютернинг ўзи бажаради.

Матнда сўз қандай шаклда келган бўлса, луғатда ҳам йнан шу тарзда, ҳеч бир ўзгаришсиз берилади. Масалан: *адашган, адашганлар, адашди, адашиб, адашмайик; адолатда, адолатимни, адолатли, адолатни* каби.

Бунинг афзал ва ноқулай томонлари бор. Аслийликнинг сақланиб қолиши, матндан муайян элементни топишнинг, шаклдош бирликларни қиёслашнинг сонлиги унинг афзал томонларидир. Аммо бу беш хил шаклдаги сўз аслида бир ўзакдан – *адашмоқдан* тарқалган ва у бир лексема сифатида қаралиши керак. Ҳар иккала томон ҳам ҳисобга олинган ҳолда луғатда сўзшаклларнинг тарқалдирилиши тадқиқот учун қулайдир. Сўзшаклларга тасвирланган ҳолда ўзак сўзларга тартиб бериш муаммо уғдирмайди. Уларни ҳар бир ҳарф мисолида қуйидагича ўрсатиш мумкин:

1-жадвал

Достондаги сўзшаклларнинг ҳарф мисолида берилган статистикаси

Ҳарфлар	А	Б	В	Г	Д	Е	Ё	Ж	З	И	Й
Ўзлар	232	685	48	85	253	61	155	140	73	155	95
Ҳарфлар	К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф
Ўзлар	559	35	248	122	387	109	52	491	599	144	56
Ҳарфлар	Х	Ц	Ч	Ш	Э	Ю	Я	Ў	Қ	Ғ	Ҳ
Ўзлар	153	-	165	113	184	123	70	273	628	46	140
Сўзшакллар	6679										
Жами частотаси	22660										

лар орасида ўзак сўзлар статистикаси қуйидагича:

2-жадвал

Достондаги ўзак сўзлар статистикаси

Ҳарфлар	А	Б	В	Г	Д	Е	Ё	Ж	З	И	Й
Ўзлар	103	195	21	31	84	18	54	56	34	61	27
Ҳарфлар	К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф
Ўзлар	129	17	107	68	122	50	25	168	232	48	23
Ҳарфлар	Х	Ц	Ч	Ш	Э	Ю	Я	Ў	Қ	Ғ	Ҳ
Ўзлар	73	-	78	49	65	28	39	81	210	20	68
Жами ўзак сўзлар	2384										

Луғатларни яратиш жараёнида шу нарсa маълум бўлдики, «Орзигул»да Ислом шоир 2384 та ўзак сўздан 6679 сўзшакл тарзида фойдаланган ва улар 22660 марта қўлланилган.

Частотали луғатларнинг тузилиш принципи ҳам алфавитли луғатларга ўхшайди. Луғатнинг бу турида ҳам сўзшакл қўлланишининг умумий сони, қайси саҳифада неча марта учраганлиги аниқ кўрсатилади. Фақат сўзшакллар алфавит тартибида эмас, балки кўп микдордан озайиб бориш тартибида берилади. Масалан:

бир 403 267(5) 268(3) 269(4) 270(5) 271(3) 272(2) 273(3) 274(4) 275(3) 276(3) 277(3) 278(3) 279(6) 280(7) 281(6) 282(3) 283(4) 284(7) 285(2) 286(4) 287(3) 288(7) 289(5) 290(3) 291(1) 292(3) 293(5) 294(5) 295(2) 296(2) 297(3) 298(3) 299(2) 300(4) 301(9) 302(5) 303(3) 304(6) 305(2) 306(2) 307(5) 308(3) 309(2) 310(1) 311(4) 312(5) 313(3) 314(2) 315(3) 316(6) 317(4) 318(2) 319(3) 320(3) 321(3) 322(3) 324(1) 325(5) 327(2) 329(5) 330(2) 331(3) 332(4) 333(1) 334(4) 335(3) 336(7) 337(6) 338(6) 339(4) 340(7) 341(4) 342(5) 343(3) 344(2) 345(1) 346(3) 347(3) 349(1) 350(3) 351(4) 352(3) 353(2) 354(2) 355(11) 357(4) 358(10) 359(2) 360(7) 361(6) 362(2) 363(7) 364(9) 365(4) 366(4) 367(1) 368(2) 369(3) 370(2) 371(2) 372(2) 373(2) 374(2) 375(3) 376(5) 377(2) 378(2) 379(3) 380(3);

деди 266 268(2) 269(1) 270(2) 271(1) 272(2) 273(3) 274(2) 275(1) 277(1) 278(2) 279(3) 280(3) 281(2) 282(3) 283(1) 284(1) 285(6) 286(1) 287(1) 288(5) 289(2) 290(2) 291(1) 292(1) 293(1) 294(2) 295(1) 296(2) 297(2) 300(1) 301(2) 302(1) 303(1) 304(3) 305(2) 306(1) 307(3) 308(4) 309(7) 310(4) 311(2) 312(3) 313(3) 314(1) 315(2) 316(2) 317(3) 318(1) 320(2) 321(7) 322(1) 324(1) 325(2) 329(4) 330(6) 332(3) 333(1) 334(2) 336(4) 337(4) 338(4) 339(7) 340(3) 341(3) 342(4) 343(3) 344(2) 345(4) 346(1) 347(1) 350(3) 351(6) 352(2) 353(2) 354(1) 355(8) 357(1) 358(3) 359(5) 360(4) 361(7) 362(2) 363(1) 364(3) 365(3) 367(4) 368(5) 369(5) 370(2) 371(4) 372(2) 373(4) 374(1) 375(4) 376(2) 377(1) 378(2) 379(4) 380(3)

деб 262 267(2) 268(7) 270(2) 271(3) 272(2) 273(3) 274(3) 275(1) 276(2) 277(2) 279(2) 280(3) 281(4) 282(2) 284(3) 285(2) 286(2) 287(6) 288(2) 289(4) 290(3) 291(1) 292(3) 293(2) 294(2) 295(1) 296(1) 298(1) 300(2) 301(2) 303(2) 304(2) 305(1) 306(2) 307(3) 308(3) 309(3) 310(1) 311(4) 312(3) 313(2) 314(2) 315(2) 316(6) 317(3) 318(1) 319(3) 320(2) 321(1) 322(1) 323(1) 324(1) 325(2) 327(2) 328(3) 329(1) 330(3) 331(2) 332(3) 333(5) 334(1) 335(2) 337(3) 338(5) 339(2) 340(2) 341(1) 342(3) 343(2) 344(3) 345(5) 346(3) 348(4) 349(2) 350(2) 353(2) 354(5) 355(4) 357(4) 358(4) 359(2) 360(1) 361(5) 362(6) 363(4) 364(4) 366(4) 367(3) 368(1) 369(1) 370(2) 372(2) 373(3) 374(3) 375(3) 376(6) 377(4) 380(3) 381(1)

бу 218 267(1) 268(1) 269(3) 270(1) 271(1) 272(1) 273(5) 274(1) 275(1) 276(2) 277(1) 279(6) 280(2) 281(6) 285(2) 286(7) 287(6) 288(2) 289(4) 290(1) 291(3) 293(4) 294(3) 295(2) 296(3) 297(2) 298(2) 300(1) 301(4) 302(1) 303(1) 304(2) 306(1) 308(1) 309(3) 310(2) 311(4) 312(3) 315(2) 316(1) 317(2) 319(1) 320(2) 321(1) 323(1) 324(2) 325(1) 326(3) 328(2) 329(4) 330(2) 332(1) 333(3) 335(1) 337(4) 338(4) 339(3) 340(2) 341(3) 342(1) 343(2) 344(4) 345(4) 346(2) 348(1) 349(4) 350(3) 351(3) 352(4) 353(1) 354(2) 355(4) 358(2) 359(2) 360(1) 361(4) 363(2) 364(3) 365(4) 366(3) 368(1) 369(1) 370(3) 371(2) 372(2) 373(4) 374(1) 375(1) 376(1) 377(2) 378(1) 381(2)

мен 206 267(1) 269(2) 271(1) 272(2) 273(1) 275(1) 276(3) 277(3) 278(2) 279(1) 280(3) 281(3) 282(1) 284(1) 285(3) 287(5) 288(5) 289(2) 290(2) 291(1) 292(2) 293(3) 297(3) 298(1) 300(1) 301(1) 302(1) 304(1) 307(1) 309(2) 310(2) 312(5) 313(3) 314(1) 315(6) 316(5) 317(3) 318(2) 320(6) 321(3) 322(1) 323(1) 324(2) 325(1) 326(2) 327(1) 328(4) 329(5) 330(2) 332(1) 334(1) 335(1) 336(1) 339(4) 340(4) 341(2) 342(1) 343(2) 344(3) 345(2) 346(1) 347(1) 348(5) 350(1) 351(5) 352(1) 353(3) 354(4) 355(1) 357(2) 359(6) 360(1) 361(1) 362(1) 363(1) 364(1) 365(5) 366(4) 367(3) 368(3) 369(1) 370(4) 371(2) 374(1) 377(1) 378(3) 379(5) 380(2) 381(1)

Орнугул 194 270(3) 274(2) 275(5) 277(4) 279(5) 280(6) 281(4) 283(2) 284(1) 285(1) 286(8) 287(4) 288(3) 289(1) 301(3) 303(5) 304(5) 305(2) 306(1) 313(1) 314(2) 315(4) 316(4) 317(2) 319(4) 320(1) 321(1) 324(1) 325(1) 327(5) 328(5) 329(4) 330(7) 331(3) 332(1) 333(1) 334(2) 335(4) 336(4) 340(1) 343(3) 346(5) 348(1) 349(4) 350(2) 351(1) 352(5) 353(6) 354(2) 355(4) 357(4) 358(6) 359(7) 361(1) 364(3) 366(2) 367(2) 368(2) 371(1) 374(2) 375(1) 376(1) 377(2) 379(1) 380(2) 381(1)

билан 167 267(1) 268(2) 270(6) 271(2) 272(1) 273(2) 274(1) 275(1) 276(2) 277(1) 278(1) 279(2) 280(2) 282(1) 285(4) 287(1) 289(2) 291(2) 292(3) 297(1) 299(2) 300(2) 301(15) 303(1) 304(1) 305(1) 306(2) 307(3) 310(1) 311(1) 314(1) 316(4) 317(1) 319(1) 321(1) 322(2) 325(2) 329(1) 330(2) 331(1) 332(3) 333(2) 334(2) 336(2) 338(2) 339(1) 340(2) 341(2) 342(2) 343(2) 344(6) 345(4) 346(2) 347(1) 348(1) 350(2) 351(1) 352(2) 353(1) 355(7) 357(1) 358(3) 359(2) 360(2) 361(2) 362(2) 363(1) 366(2) 367(1) 369(1) 370(2) 372(4) 374(2) 375(2) 376(5) 378(1) 379(1) 380(2) 381(1)

сүз 153 269(2) 270(1) 271(1) 272(2) 273(2) 274(1) 275(1) 277(1) 278(2) 279(3) 280(2) 281(2) 282(4) 283(1) 284(1) 286(1) 287(1) 288(1) 290(2) 291(1) 292(1) 293(1) 294(2) 295(1) 296(2) 297(1) 300(1) 301(2) 302(1) 303(1) 304(3) 305(2) 306(1) 307(1) 308(2) 309(2) 310(1) 311(2) 312(3) 313(2) 314(1) 315(3) 316(2) 317(1) 318(1) 319(1) 320(2) 321(1) 322(1) 324(1) 325(2) 327(1) 329(3) 330(1) 332(2) 333(1) 334(2) 336(1) 337(1) 338(1) 339(1) 340(1) 341(2) 342(2) 343(2) 344(2) 345(1) 346(1) 347(1) 350(3) 351(1) 353(2) 354(1) 355(1) 357(1) 358(2) 359(2) 360(4) 361(3) 363(1) 364(2) 365(3) 366(1) 367(1) 368(1) 369(2) 370(2) 371(2) 372(1) 373(2) 374(1) 375(2) 376(1) 377(1) 378(1) 379(2) 380(1)

шунда 132 268(1) 269(1) 271(1) 272(1) 273(1) 275(2) 276(1) 277(1) 279(1) 281(1) 282(1) 283(1) 284(1) 287(1) 288(3) 289(1) 290(1) 291(1) 292(1) 293(1)

294(2) 296(1) 297(1) 298(1) 300(1) 303(1) 304(2) 306(1) 307(3) 309(2) 310(1)
311(1) 312(1) 313(2) 315(1) 316(3) 317(2) 318(1) 319(2) 320(2) 321(3) 325(2)
327(3) 329(2) 330(2) 331(1) 333(1) 334(1) 336(2) 337(1) 338(3) 339(1) 340(3)
341(1) 342(1) 343(3) 345(2) 348(3) 350(2) 351(3) 353(4) 354(3) 355(3) 359(2)
361(3) 363(1) 364(3) 366(2) 367(2) 368(3) 369(3) 373(1) 374(2) 375(1) 376(1)
378(2) 379(1) 380(1)

Сувонхон 126 282(1) 288(8) 289(6) 290(1) 291(3) 292(3) 293(2) 297(2)
298(1) 299(2) 300(2) 301(4) 302(1) 303(2) 304(4) 305(1) 306(4) 307(2) 309(2)
311(2) 312(2) 313(2) 314(2) 315(5) 319(2) 320(1) 321(2) 322(1) 323(1) 324(2)
325(3) 327(1) 330(1) 331(1) 332(1) 334(3) 336(2) 337(2) 341(2) 342(2) 343(2)
345(4) 346(1) 348(1) 355(2) 360(2) 361(1) 362(4) 363(4) 364(1) 366(4) 367(2)
368(1) 369(3) 370(1) 375(1) 377(1) *каби*.

Луғат мақолаларига асосланиб айтиш мумкинки,
«Орзигул» достонида юз мартадан ортиқ қўлланган
сўзшаклларнинг сони 15 та: *бир* (403), *деди* (266), *деб* (262),
бу (218), *мен* (206), *Орзигул* (194), *билан* (167), *сўз* (153),
шунда (132), *Сувонхон* (126), *шу* (118), *қараб* (115), *олиб*
(114), *ҳам* (110), *энди* (104) *каби*.

Шу тарзда сўзларнинг камайиб бориш частотаси
аниқланади. Масалан:

-90 дан 100 гача 1 та: *Сувон* (97);

-80 дан 90 гача 2 та: *бўлди* (86), *бўлиб* (86);

-70 дан 80 гача 5 та: *келиб* (77), *экан* (74), *у* (73), *эди* (71), *уч*
(70);

-60 дан 70 гача 10 та: *кун* (69), *қилиб* (69), *менинг* (68), *бўлса*
(67), *подшо* (67), *келди* (66), *менга* (66), *Оқтош* (66), *бориб*
(63), *икки* (61);

-50 дан 60 гача 10 та: *бор* (57), *от* (57), *қирқ* (57), *Оллоёр*
(55), *бўлсин* (54), *ва* (54), *ҳар* (54), *болам* (53), *беклар* (52),
кўп (52);

-40 дан 50 гача 17 та: *Орзигулнинг* (49), *сен* (48), *Сувоннинг*
(48), *қилди* (48), *ҳеч* (48), *қошига* (47), *бобо* (46), *душман*
(46), *Дилмурод* (45), *чиқиб* (45), *олди* (44), *кетди* (43), *мени*
(43), *берди* (42), *нима* (41), *Эрназар* (41), *ўз* (41);

-30 дан 40 гача 31 та: *Султонхон* (39), *боғбон* (38), *келган*
(38), *сенга* (38), *гул* (37), *ўн* (37), *қўлига* (37), *алла* (36),

сенинг (36), туриб (36), йўл (35), йўқ (35), Саримирохўр (35), ташилаб (35), сўрайман (33), яхши (33), Қорахон (33), дер (32), тулиди (32), чўпон (32), кўриб (31), Сувонхоннинг (31), турган (31), ушлаб (31), қулоқ (31), борди (30), доно (30), кириб (30), киши (30), олдиға (30), учун (30);

-20 дан 30 гача 53 та: беш (29), ким (29), сени (29), тилла (29), унинг (29), агар (29), сизға (28), жавоб (27), ўгил (27), қолди (27), бериб (25), бўлар (25), Дилмуродни (25), етиб (25), неча (25), Орзигулга (25), подионинг (25), сиздан (25), юборди (25), ўрнидан (25), қараса (25), ёр (24), керак (24), Орзигулни (24), сўнг (24), тўражон (24), айтди (24), ўзим (24), қўлидан (24), бўлган (23), деган (23), ёлғиз (23), отни (23), сўнгра (23), тортиб (23), библи (22), сиз (22), эгаси (22), эшитиб (22), Барногул (21), берган (21), дейди (21), жўнади (21), мендай (21), муҳлат (21), отаси (21), отнинг (21), эдим (21), бергин (20), билмайман (20), ота (20), отини (20), Қулиқанот (20).

Хуллас, «Орзигул» достонидаги сўзшаклларнинг юқоридан пастга қараб камайиб бориш частотаси ва фоизини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

3-жадвал

Достондаги сўзшаклларнинг юқоридан пастга қараб камайиб бориш частотаси ва фоизи

м/р	ўзгариш частотаси	сони	фоизи
1	100 дан ортиқ	15	0,002246
2	90 дан 100 гача	1	0,00015
3	80 дан 90 гача	2	0,000299
4	70 дан 80 гача	5	0,000749
5	60 дан 70 гача	10	0,001497
6	50 дан 60 гача	10	0,001497
7	40 дан 50 гача	17	0,002545
8	30 дан 40 гача	31	0,004641
9	20 дан 30 гача	53	0,007935 (1)
10	10 дан 20 гача	249	0,037281 (4)
11	1 дан 10 гача 6286 та. Шундан:		0
12	9 марта учрайдиган сўзлар	58	0,008684 (1)
13	8 марта учрайдиган сўзлар	74	0,01108 (1)

14	7 марта учрайдиган сўзлар	91	0,013625 (1)
15	6 марта учрайдиган сўзлар	117	0,017518 (2)
16	5 марта учрайдиган сўзлар	167	0,025004 (3)
17	4 марта учрайдиган сўзлар	255	0,038179 (4)
18	3 марта учрайдиган сўзлар	467	0,069921 (7)
19	2 марта учрайдиган сўзлар	1041	0,155862 (16)
20	1 марта учрайдиган сўзлар	4016	0,601288 (60)
	Жами	6679	100

Жадвалдан сўзшаклларнинг қўлланиш частотаси билан фаоллик даражаси бир бирига тескари пропорционал эканлиги маълум бўлади. Яъни, 1 марта учрайдиган сўзлар 60 % ни, 2 марталиклар 16 % ни, 3 марталиклар 7 % ни, 4 марталиклар ва 10 тадан 20 тагача бўлган сўзлар 4 % ни, 5 марталиклар 3 % ни, 6 марталиклар 2 % ни, 7 тадан 9 тагача, шунингдек, 20 тадан 30 тагача учрайдиганлари эса 1 % ни ташкил этади.

Гарчи дostonдаги фаол ва нофаол сўзларнинг нафақат миқдори, балки бу сўзлар қандай бирликлар эканлиги аниқланган бўлса-да, уларни маҳорат белгиси деб қараш хатоликка олиб келган бўлар эди. Бу ўриндаги таҳлилнинг фойдаси нимада? Сўзларнинг фаоллигидан уларнинг дostonлар тилига хос бўлганларини, айнан халқ оғзаки ижодининг ана шу жанрига хосланиш хусусиятларини аниқлаш мумкин бўлади.

«Орзигул» дostonи матни асосида тузилган уч турдаги луғат ва юқорида уларга берилган қисқача тавсиф маълум маънода лексикографик ва статистик тадқиқотларнинг матн таҳлилидаги аҳамиятини кўрсатиб бера олади ва бу таҳлилларнинг бирмунча асосли бўлишига ишонч уйғотади. Масаланинг эса бошқа томони ҳам бор. Гап материал таҳлиliga қандай мақсаддан келиб чиқиб ёндашишда. Айтайлик, ушбу монографияда ҳам муайян мақсад – аниқ бир дoston матнини лингвостатистик ва лингвостилистик таҳлил қилиш баробарида уни куйлаган Ислom шоир услуби

ва она тилидан фойдаланишдаги маҳорати ҳақида хулосага келиш вазифаси белгилаб олинган.

Достон матнидаги сўзлар, сўзшаклларнинг қўлланиш частотаси маълум бўлди. Энг кўп ёки энг кам қўлланган лугавий ва грамматик бирликлар ҳақида аниқ тасаввурга эгамиз, уларни исталган даражада аниқ кўрсатиб бера оламиз. Энди тил бирликларининг фаоллик ёки нофаоллик даражаси Ислом шоир ёки достонлар услубини белгилашда қандай роль ўйнаши мумкинлиги ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Масалан, «Орзигул» достонида ўзаги 33 та сўздан иборат бўлган 43 та сўзшакл 4529 марта қўлланган ва бу достонда қўлланган жами сўзларнинг 20 % ини ташкил этади.

Қўлланиш частотаси энг юқори бўлган сўз *бир* 403 марта қўлланган. Унинг ўз маъносида келиши достон матнида камдан-кам ҳолатларда кузатилади: *Барногул, канизларидан яшириб, бир лаган тиллани ва қизини ҳам моманинг қўлига берди* (268) каби. Аксарият ҳолларда у коннотатив маънолари билан иштирок этади. Шунинг учун достон матнида *бир* сўзи семантикаси ва стилистикасига оид тахмин, кучайтириш, гумон, аниқлик, таъкид, камтарлик, санаш сингари барча оттенкаларни кузатиш мумкин. Биргина мисол келтириш билан чегараланамиз: *Бу дунёнинг ўтарини билгандир, Бу жойларга бир кўп меҳмон келгандир* (364). Уларнинг маълум қисмида халқ оғзаки ижодига хос бўлган анъанавийлик, турғунлик кузатилади: *Бу дунёда бир армоним шу эди, Ўйнасам дер эдим сендай ёр билан* (301), *Ёв бошига балолар ёгдирайик, Бирин кўзлаб, ўнин бошин олайик* (330). Ушбу бирлик бошқа ўринларда ҳам достончиликдаги ҳикоя усулининг зарур унсури сифатида намоён бўлади. Агар у олиб ташланса ана шу услуб бузилади: *Қоронғилик Қуиқанот олдида бир*

*аждарҳо бор эди, // Орзигулни дамига тортар бўлди (286).
У ерда булбулигўё номли бир қуш бор эди (286) каби.*

Бир сўзининг дostonлар матнида анъанавийликни таъмин этишининг ёрқин намунаси унинг *бир сўз айтмоқ, бир сўз демоқ* жумлалари таркибида келишидир. Унинг матнда 122 ўринда ана шу тарзда келганлиги фикримизни тасдиқлайди. Сўз қўлланишининг 30 % ана шу жумлалар улушига тўғри келади. Бирнинг *гул, наргис, дилбар, қаламқош* сингари образли сўзлар билан қўшилиб келиши унинг экспрессивликни таъмин этишдаги хизматларини намоён этувчи энг характерли ҳолатлардир: *Богдан бир ажойиб гулнинг исми подшонинг димоғига урди (270). Бог ичида бир гул юзли дилбарни кўрди (270.) Боқиб кўрдим, бог ичида бир дилбар, // Ёр ишиқига хонинг бўлди гирифтор (271). Саҳар вақти ноз уйқуда ётувдим, // Бир қаламқош келиб кирди қошимга (289). Кўрар кўзим, бир наргисим сен эдинг, // Бу йўлингда саргайтирдинг бетимни (312) каби.* Мана шу мисоллар *бир сўзининг «Орзигул»* матни мисолида дostonлар тилига хос бўлган жиҳатларини намоён этади.

Ундан кейинги ўринни ишғол этадиган *деди (266), деб (262)* элементлари стилистик жиҳатдан эътиборни тортмайди. Аммо фақат баҳши изоҳи тарзида келтириладиган *Эрназар богбоннинг хотини эрига бир сўз деди (270), Шунда Ҳайдарбек Эрназар богбонга қараб, совчилигини маълум қилиб, бир сўз деди (272)* каби гаплар таркибидаги *бир сўз деди* фақат дoston айтиш услубига хосланган жумладир. Дoston матнидаги *бир, сўз, деди* бирликлари частотасининг юқорилиги ҳам ана шу жумланинг қўлланиши ҳисобидандир. Шунингдек, *деб* феъли фақат биргина ўринда – *Кўзичоқ деб, юзларимга тўймасдинг, Учунар деб, ёлғиз уйга қўймасдинг (348)* гапида синтактик анафора таркибида экспрессивлик касб этгани кузатилади.

Асар қаҳрамонларининг исмлари – *Орзигул (194)* ва *Сувонхон/Сувон (126/97)*, *Оллоёр (55)* сингариларнинг фаол қўлланишидан ҳам экспрессивлик ахтариш керак эмас. Бу фикрни, умуман, ономастик номларга нисбатан айтиш ҳам мумкин. Гапирувчи номлар тоифасига кирадиган *Қингир* сингари исмлар бундан мустасно, албатта.

Статистик маълумотлар билан кўмакчисининг 167 марта қўлланганлигини кўрсатади. Сўзнинг бу қадар частотаси юқорилиги шубҳали. Биз уни дoston ёзиб олувчининг ҳаракатлари билан боғлаймиз. Аслида дostonлар услуби учун кўмакчининг минан ва ман вариантлари хос: *Қилолмадим сизминан кенгашим, // Қулогингизга борармикан нолишим (349); Дўстлариман жсам бўлганча, // Қоронги бўлиб кун ботди (299), Ушлаб олиб экониворни мен сўйиб, // Қирқ йигитман ўз вақтимни хушлайман (300), Қайтиб келиб, сенман ўйнаб-кулайин, // Жавоб бер, дилбарим, шунга борайин (320)* каби.

Мен (206 марта) олмошини қўллашдаги ўзига хосликлар қуйидаги ҳолатларда кўзга ташланади:

- менинг отим бирикмаси таркибида 6 марта қўлланган ва таъкид, аниқлик учун хизмат қилган: *Шоқаландар дейди менинг отимни, // Хосхона дер ўйнаб-ўсган юртимни (283). Менинг отим яхши билгин - Сувонхон, // Саҳар вақти ўйнар эдим гул билан (301). Тоттирдим қўлингга Қуиқанотимни, // Ёдингдан чиқарма менинг отимни (334)* каби.

-ҳаракатнинг бажарувчиси феълнинг шахс кўрсаткичидан англашилгани боис гап таркибида қўлланилаётган мен стилистик жиҳатдан ортикча туюлади: *Ярашиққа мен салламни ўрайман, Келган бери мен сизларга қарайман (272)* каби. Мана шундай пайтларда унга ортикча унсур сифатида эмас, поэтик эҳтиёж талаби сифатида қараш тўғри бўлади. Микроматн таркибидаги бу сўзни тушириб қолдириш ифода маромини бузишга олиб келади. Мана шу маънода меннинг қўлланишини оқлаш

мумкин. Бундай пайтларда у орқали таъкид оттенкаси ҳам ифодаланади: *Қингир дейди, болам, менинг ўзимни, // Саргайтирма қаҳрабодай тарзимни (283). «Бу богнинг эгаси менмикан?» - деб меваларга ҳаваси келди (286) каби.*

-шундай ҳолатларга дуч келинадик, уни қўлламаса бўлмайди: *Бошимни олиб кетай мен гариб (277).*

-унинг ўхшатиш воситаси -дай билан биргаликда келганда *мен* стилистик воситага айланиб, бундай ҳолатлар образлилик учун хизмат қилади: *Адашди мендай гумроҳ. (282) - Бир қидириб келай элатни, юртни, // Беш кун кейин кўринг мендай фарзандни. (292) — ўзаро фарқи бор. Қулоқ солинг, мендай бобо тилига (318). Сиз учун йиглайман мендайин ночор (320). Биз бу ҳақда ўхшатишлар ҳақида фикр юритганда тўхталиб ўтганмиз.*

- ушбу олмошнинг анафорик қўлланиши ҳам унинг стилистик вазифаси сифатида қаралади: *Шунда Орзигул бир сўз деди: Мен нозли кирганман сенинг тушингга, // Мен муносиб сенинг қордай тўшингга (288). Мен энаси қўлимдаги боламнинг, // Мен билмайман ўйнаб-ўсган қалъамни, // Куйдирма, бобожон, ёнган танамни, // Юртим тайини йўқ мендай санамнинг (359). Бу каби такрорлар гап таркибининг турли ўринларида содир бўлиши мумкин: Сиз бир менинг қатордаги норимми, // Қир устида турган қора кўзимми, // Қоматингдан мендай ёринг айлансин, // Ҳам искарга менинг тоза гулимми? // Майдонда от чопган менинг ёримми? // Худо қўшган менинг жуфти пойимми? // Мен айланай сенинг нарғиз кўзингдан, // Ҳам гавҳарим, ҳам бир менинг меҳримми? — деб, кейинга қараса, тоғнинг остида жуда кўп лашкар пайдо бўлиб қолибди (332). Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам унинг вазифаси грамматик шахсни кўрсатиш эмас, ҳаракатни бажарувчига эътиборни қаратиш вазифаси устунлик қилиб туради.*

-мен сўз ўйини жараёнида иштирок этади: *Шунда Орзигул айтди: — Ота-энангиз рухсат берган бўлса, мен сизники, сиз меники, — деб иккиси ўтирди* (316).

-ўзига катъий ишонч ёки мақтанчоқлик оттенкасини бериши ҳам мумкин: *Сувон ботиб дейди мени, Қутулганинг кўрай, қани?* (323).

Гарчи «Орзигул»да анчагина фаол бўлган мен олмошининг Ислом шоир маҳорати ёки индивидуаллигини кўрсатишга хизмат қилаётган жиҳатлари кўринмаса ҳам, у маълум ўринларда стилистик вазифа адо этаётгани аниқ.

Бу (218 марта қўлланган) олмошининг «Орзигул» матнида қўлланиши гоят фаол эканлигига қарамасдан, унинг кўрсатиш маъносини ифодалаши кўпчилик ҳолатларда анча заиф эканлиги маълум бўлиб туради: - Бўлмай кетгур, бу бошимга етди, - деб, // Туриб ўрнидан, бошини уради (268). — *Бўлмай кетгур, бошимга етди, - деб, // Туриб ўрнидан, бошини уради.* Унинг олиб ташланиши билан мазмун зарар кўрмайди, ифода эса ортиқча бир тунсурдан халос бўлади. Афсуски, импровизация жараёни бу каби нутқий ортиқчаликларга йўл қўяди. Аслида бу ортиқчаликни грамматик меъёр талабидан келиб чиқиб салбий баҳолаш мумкин. Достонни қуйлаш, импровизацион ҳолатда эса бу ортиқчалик сезилмайди: *Олиб кетди бу отангнинг ўғлини* (276) каби.

Шоир антитеза усулини қўллаганда у ва ёу олмошлари бир-бири билан оппозицияда бўлади: *Улар у ёқдан, Сувон бу ёқдан от қўйди* (323). Мисра таркибида такрорланиши эса ҳам аллитерацияни, ҳам анафорани вужудга келтиради ва мисранинг жозибадорлигини таъмин этади: *Бу саволни бориб айтмай бувима. Дилмуроддан айрилганга ўхшайсан* (350); *Бу дунёнинг ўтарини билгандир, Бу жойларга бир қўй меҳмон келгандир* (364) каби.

Шу олмошининг қўлланиш табиати бу олмошига яқин. Асосан, кўрсатиш маъносини ифодалайди ва хусусият баъзи

холатларда заиф намоён бўлади: *Маҳтал бўлди шу кокилдор, Тез кел юганга, жонивор! От Ларзон канизнинг сўзига кириб, сувлиқни тишлади* (296). Аммо унда нарса ва воқеа-ҳодисани унга ўхшаш ёки яқин бўлган бошқа нарса ва воқеа-ҳодисадан ажратиб кўрсатиш имконияти бу олмошга қараганда кучли: *Ишим йўқдир давлат билан, зар билан Бу дунёда бир армоним шу эди* (301).

-дир кўрсаткичи қўшилиши орқали ундаги таъкидлаш хусусияти яна ҳам ортади: *Тушингнинг таъбири шудир, тўражон* (290) каби.

Ўрин-пайт билдирувчи сўзлар билан турғунлашган ҳолда қўлланилади: *шу ерда* (334), *шу жойда* (336), *шу бинода* (336): *Шу замон тутолмай уйқулар қочди* (290). *Сувонхон дўстлари билан отдан тушиб, айил-пуштанини бўшатиб, отларнинг қотган терини ушатиб, шу кеча ётиб, эрта билан яна йўлга равона бўлдишлар* (300). *Шу вақт Дилмурод ола кўзли кишини кўрди, кўрқиб тепиниб, йиғлайверди* (346) сингари.

Ушбу олмошнинг шунда (132 марта қўлланган) шакли дoston матнида ўзининг асосий маъносидан чекиниб, ривоят, ҳикоя жараёнида фаол қўлланган ва мана шу ифода мазмуни билан дoston айтиш услубига хосланган: *Шунда мома бир сўз айтиб турган экан* (269). *Шунда Барногул момага айтди* (268). *Шунда Ҳайдарбек Эрназар богбонга қараб, совчилигини маълум қилиб, бир сўз деди* (272). Сўз яна бир хусусиятни – ифодалаётган гап ўзидан олдинги гап билан узвийликда эканлигига ҳам ишора қилиб туради.

Ҳам сўзининг жонли тилдаги мен ва сен олмошларига қўшилиб, *менам, сенам* қисқарган варианты халқ оғзаки ижоди матнларида учраб туради. Масалан, Фозил шоир *менамни* 11 марта, *сенамни* 10 марта қўллаган: *Ҳолим сўрар дедим менам, // Гул терганда яқин бордим (Лайли ва Мажнун), Парвоз қилиб албатта омон келгин, // Омон келиб сенам менга топиқгин (Зевархон)*. «Орзигул»да эса

бир марта ҳам ишлатилмаган. Аммо бу Ислом шоир сўзни шева кўринишида қўлламаган дегани эмас. Бу ҳол дoston муаллифидан кўра уни ёзиб олувчининг матнга муносабати билан изоҳланади.

Ушбу сўз дoston матнида ёрдамчи восита сифатида иштирок этиб, ўздан олдин келган сўзга қўшимча маъно оттенкаси юклаган. Масалан, биргалик ва таъкид маъносини ифодалаган: *Менга яширинча бир оз тилла бергин, қизингни ҳам бергин* (268). *У ҳам йигирмага кирган* (292) каби. Унинг такрор қўлланиши санаш оттенкасини, уйғунликни, кетма-кетликни вужудга келтиради: *Орзигул ҳам ўғлингди, ҳам қизингди, // Саргайтирар бўлди қизил юзингди* (275). *Ҳам гавҳарим, ҳам бир менинг меҳримми? — деб, кейинга қараса, тоғнинг остида жуда кўп лашикар пайдо бўлиб қолибди* (332). *Ҳам ўғлим, ҳам қизим, бирдан-бир ёлғизим, сув тағидан чиққан қундузим — Сувон деган чўлпон юлдузим бордир* (340). *Ҳам отангни, ҳам энангни сўрайман, // Сўйласанг, эшитиб сени англайман* (370). *Ҳам отаси, ҳам ўзи элни сўраб, Охир мурод мақсадига етгандир* (381) каби.

Маънони кучайтирувчи бошқа грамматик воситалар билан биргаликда келиб, унинг яна ҳам самарали бўлишига хизмат қилади: *Баланд товуш билан Толмас қичқирди: // Сувоннинг шогирди мендан ҳам зўрди* (321). Анафорик қўлланиш ҳам маънони кучайтиришнинг энг яхши усули бўлиб ҳисобланади: *Ҳам гулистонни кўролмассан, султоним, // Ҳам қўлингдан кетар тахти элатинг* (318).

Бу замонда ҳам ўйнанглар, қўлинглар, // *Ҳақиқатчи, сидқидилли бўлинглар* (376) мисолидаги ҳам маҳорат даражасида қўлланилган дейиш мумкин. У қўлинглар сўзига ҳам дахлдор. Аммо унинг олдидан қўлланиши ўйнанглар ва қўлингларнинг кетма-кет келиб ҳосил қилган ритмга путур етказилади.

Қарамоқ феълининг қараб шакли ҳам фаол сўзлар сирасига киради. Унинг 115 марта қўлланиши муаллиф

нутқи таркибида қараб айтди, қараб бир сўз деди тарзида келганлиги билан изоҳланади. Унинг ярмидан кўпи шу мазмунда ишлатилган: Қорахон подшо бекларига қараб айтди (267). Албатта унинг амрини қиларсан, - деб боғбонга қараб бир сўз деди (273) каби.

Ижодкор баъзан бу трафарет жумлалардан қочади ва жумлага ижодий ёндашади: Шунда Сувонхон гулдай очилиб, отасининг меҳрибонлигини библи, ёронларига қараб кулиб, отасидан беи кун муҳлат сўраб турган экан (291), Беклар Сувонхонни таниб, орқага – шаҳарга келдилар ва подшога қараб бир сўз айтиб тургани (310) каби.

Сўз семантикаси инсон кўз ҳаракатининг бирон томонга йўналиши билан боғлиқ: Хотинига қараб қовогини уйиб, уйига кириб борди (274). Агар бу маъно англашилмаса, унинг семантикасида силжиш юз берган бўлади: Шунда Орзигулнинг кўзи Сувонхонга тушди ва отини қамчилаб Сувонхонга қараб жўнай берди (331), Ана келиб қолди деб, тоққа қараб қоча беришди (333), Бу сўзларни айтиб, бобо болани кўтариб, ичкарига қараб жўнади (365) каби ҳолатларда у ҳаракатнинг йўналишига ишора қилади ва томон кўмакчиси билан синоним бўлади.

Мана бу мисолда сўзнинг маъноси яна ҳам кенгайган: Ошиқ гул бўлмасин йўлингда ҳайрон, // Дол бўйингга садақадир хаста экон, // Орзигул дер сизга қараб жўиш урдим, // То кўргунча, саломат бўнг, тўраэкон (306). Ибрат олмоқ, тақлид қилмоқ, суянмоқ элементлари билан маънодошлик ҳосил қилган.

Олмоқ феъли олиб шаклининг фаоллиги (114 марта қўлланган) унинг олиб қолмоқ (270), олиб бермоқ (271), олиб кетмоқ (271), олиб келмоқ (276), ушлаб олмоқ (285), олиб бормоқ (311), етиб олмоқ (322), олиб қочмоқ (322), олиб юрмоқ (334), ёдга олмоқ (348), олиб ўтирмоқ (358), олиб чиқмоқ (372) сингари қўшма феъллар таркибида қўлланиши

билан изоҳланади. Бундай қўлланишда халқ оғзаки ижодига ёки Ислом шоир услубига хосланиш кўринмайди.

Айрим мисоллар таҳлили энг фаол бирликлар қаторида саналадиган энди равишининг (104 марта қўлланган) дoston матнида муайян стилистик вазифаларни баъжарганлигини кўрсатади. У пайтни билдирувчи бирлик сифатида бахшининг бирон бир воқеликка олиб кирувчи гапи таркибида иштирок этади ва ривоят мазмунида бўлади: Энди сўзни Оқтош хони Султонхондан эшитинг (307), Энди сўзни Оллоёрдан эшитинг (342), Энди сўзни кетган арзачилардан эшитинг (355). Мана бу гапга қўшилган ана элементи ушбу мазмунни яна ҳам кучайтиради: *Ана энди бир сўзни Қорахон подшодан эшитинг* (316) каби.

Ушбу сўзнинг матнга олиб кирган стилистик оттенкасини фарқлаш учун уни гап таркибидан олиб ташлаймиз: *Сўзни Оқтош хони Султонхондан эшитинг* (307), *Сўзни Оллоёрдан эшитинг* (342), *Сўзни кетган арзачилардан эшитинг* (355). Ҳар икки ҳолатда ҳам тил меъёри бузилган эмас, мазмун бирдай англашилмоқда. Аммо ана шу англашилаётган мазмун ифодасида муайян стилистик фарқлар бор. Агар иккинчи гапдан даъватдан кескинлик, қатъиятлик, дабдурустдан таклиф маъноси англашилса, биринчи гапда энди туфайли пауза вужудга келганлигини англаймиз. Бу эса дoston айтиш услубига тўла мос келади. Бахши бирон воқеа-ҳодисани ҳикоя қилиб келаётган бўлса, уни тўхтатиши, бошқа бир воқеа-ҳодисани ҳикоя қилишга ўтиши керак. Мана шундай руҳий ҳолатда энди кўприк вазифасини ўтайди, бир жараёни иккинчиси билан боғлайди, айна пайтда, ажратиб ҳам туради. Ҳосил бўлган оний пауза дoston айтувчига маълум бир муддат дам беради, тингловчи эса бошқа воқеани эшитишга тайёргарлик кўради.

Дoston айтувчи тилида кўп қўлланадиган бу жумланинг иккинчи бир варианты ҳам бор: Эндиги сўзни

Оқтош шаҳридан эшитинг (288), Эндиги сўзни Орзигул ойимдан эшитинг (314), Эндиги сўзни Қорахон подшодан эшитинг (336), Эндиги сўзни Сувонхондан эшитинг (373) каби. Энди таркибига қўшилган -ги қандай элемент ва унинг вазифаси нимадан иборат бўлиши мумкин. «Ўзбек тили морфем лугати»да бу қўшимча от ва равишдан якўпинча нисбий сифат ҳосил қилади деб изоҳланиб, айнан эндиги бирлиги мисол тарзида келтирилган.¹⁸

Бизнингча, ушбу қўшимча янги сўз ҳосил қилаётганими-йўқми, бундан қатъий назар, ушбу элемент туфайли ифодада стилистик фарқланишлар содир бўлган: *эндиги сўзни – энди сўзни: Эндиги сўзни Оқтош шаҳридан эшитинг - Энди сўзни Оқтош шаҳридан эшитинг. Эндиги сўз дейилганда «аввал ҳам шу мазмундаги, шунга яқин гап бўлгану, буниси унинг давоми», деган маъно келиб чиқади. Энди сўзни дейилганда эса «олдинги гап тамом бўлди, унга нуқта қўйилди, янги гап бошланди», деган мазмун англашилади.*

Уларнинг қўлланишидаги стилистик фарқлар мана бу мисолда ҳам сезилади: *Замон-замон кимники, эндиги замон – Дилмуродники, деб жарчи чақирди (380).* Бу гапдаги *эндиги сўзи* ҳам *энди* дан фарқланаяпти: *Замон-замон кимники, энди замон – Дилмуродники, деб жарчи чақирди.* Бу гапдан *энди* туфайли сўз бораётган ва ундан кейинги пайт маъноси англашилади. *Эндиги замонда эса аввалгидан фарқ қилувчи, янги замон* маъноси мавжуд. Биргина *–ги* кўрсаткичи сабаб бўлиб, сўз ва гап мазмунида шу қадар жиддий фарқ содир бўлмоқда.

Ушбу сўз дostonлар тилида хайрлашув мотиви билан боғлиқ бўлган *хўш энди* жумласи таркибида алоҳида ёқимлилиқ кашф этади: *Қоматингга фидо бўлсин танда жон, // Жондан ортиқ, азиз дўстим, хўш энди! Қорахон*

¹⁸ Ғуломов А. ва бошқ. Ўзбек тили морфем лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. –Б.407.

золимнинг бағри тош энди, // Жондан ортиқ, азиз дўстим, хўш энди (334), Йўл ўнгарган, жоним бобо, хўш энди (283) каби.

Фозил Йўлдош ўғли ҳам бу жумладан самарали фойдаланган. Куйлаган достонларининг 51 ўрнида унга мурожаат қилган: *Оша юртга ёр ахтариб бораман, // Омон бўлинг, то кўргунча, хўш энди (Малика айёр)*. Бу фактлар жумланинг ўзбек халқ достончилигида анъанавий эканлигидан далолат беради.

Сўзлашув нутқида энди баъзан камтарлик, баъзан ўзини суҳбатдошидан катта олиш, устун қўйиш каби оттенкалар англашилади: *Укажан, энди биз бораёлик* каби. Шу хусусият достонлар тилига ҳам кўчган: *Энди бизлар Хосхонага жўнайик, Бири тўриқ, бири саман минайик* (278) каби.

Халқ оғзаки ижодида қирқ (57) сўзи алоҳида мазмунга эга бўлиб, у рамзийлик ва шартлилик маъноларини ифодалайди: *қирқ кун, қирқ зина, қирқ йигит, қирқ хачир* каби. Масалан, бирон вазифани амалга оширишга қирқ кун муҳлат белгиланади, Сувоннинг йигитлари қирқта, улар *қирқ азамат, қирқ дўст, қирқ улфат, қирқ ёрон* эпитетлари билан безалади, минадиган отлари ҳам қирқта. Мумтоз адабиётдаги рақамлар рамзийлигини ўрганган С.Жумаева қуйидагиларни қайд этган: «*Қирқ* рақами мусулмон дунёсида ўзига хос жиҳатларга эга. Расулulloҳнинг қирқ ёшида пайғамбарликка восил бўлиши, Исо пайғамбарнинг ўттиз уч ёшида кўкка учишига қарамай, охир замонда қирқ йил давомида яна ер юзида юриши сингари қарашлар каби муриднинг ўз нафсини тарбиялаши учун ҳам қирқ кеча-кундузли муддат лозим топилган. Қуръони Каримдаги «Мусо билан қирқ кеча ваъдалашганимизни эсланг» (2/51)

оятига асосланиладиган бўлса, арбаъин Мусо (с.а)дан мерос қолган, деган фикрга бориш мумкин».¹⁹

Достон матнида қирқ сўзининг қирқин варианты ҳам келтирилади: *Сувонхон мамлакатнинг тўраси, олдида қирқин жўраси, «Саримирохўрнинг тушини жўйгани ҳақдир», деб дўстларига қараб бир сўз деди (290).*

Фозил шоир эса бу сўзни бирмунча унумли қўллаган ва 30 яқин ўринда саройдаги канизларга нисбатан ишлатган: *Қабул тутди Қорахоншоҳ зўрабор, // Гулгунойга қирқин каниз хизматкор («Ширин билан Шакар»), Онаси қирқин қизларни эргаштириб чорвоққа кирди («Баҳром ва Гуландом») каби.*

Эргаш Жуманбулбул куйлаган «Холдорхон» достонида сўзнинг бу шакли учрамайди. Аммо унинг ижодига мансуб «Ойсулув»да 5 марта, «Кунтуғмиш»да 12 та, «Якка Аҳмад»да 1 марта қўлланганини эътиборга олсак, ушбу иккала сўзни ўзбек халқ достончилиги тизимида анъанавий рамзлар сифатида талқин этиш тўғри бўлади.

«Орзигул»да *икки (61марта)* сўзи гарчи фаол элементлар сирасида қаралса-да, унинг экспрессивликка хизмат қиладиган жиҳатлари яққол сезилиб турмайди. *Икки қўл бирикмаси кўп (6 марта)* такрорланади ва аниқликка хизмат қилади: *Бола товуш чиқариб йиғламоқчи бўлган эди, оғзини ушлаб, пичоқни қинидан сугуриб, икки қўлини оёғи орасига олиб қисиб, пичоқ билан бошини қаттиқ ярадор қилди (348) каби.*

Шунингдек, камлик маъносини ифодалайди: *Мен тўрамни кўриб келдим, золимлар, Султонимга икки оғиз арзим бор, - деди (309).* Бу вазифани бир сўзи ҳам бажариши мумкин: *Султонимга бир оғиз арзим бор, - деди.* Улар жуфт ҳолда қўлланганда маъно умумлаштирилади, аҳамияти

¹⁹ Жумасва С. Ўзбек музоф шайриясида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.80.

пасайтирилади: *Шунда Орзигул хумор кўзини ёшлаб, боласининг устига ўзини ташлаб, қонли юзига қўлини қўйиб, бир-икки оғиз сўз айтиб турган экан* (353). Аммо бу каби ифодалар Ислом шоир услубини белгилайдиган ҳолатлар эмас.

Тузилган терс луғатнинг ҳам тадқиқотни олиб бориш жараёнида алоҳида аҳамияти бор. Унинг кўмагида морфологик кўрсаткичлар – кўшимчаларнинг, зарурат бўлганда поэтик мақсадларга хизмат қиладиган бошқа тил бирликларининг фаоллик даражасини аниқлаш мумкин бўлади. А товуши билан тугаган сўзлар таҳлили орқали бунга ишонч ҳосил қиламиз.

Компьютер аниқлаган маълумотларга кўра *а* ҳарфи билан тугаган сўзшаклларнинг сони 1169 та. Охири *а* билан тугаган мустақил сўзлар 204 та бўлиб, улар турли сўз туркумларига оид ўзак ёки ясама бирликлардир. Улар барча *а* билан тугаган сўзшаклларнинг 18 % ини ташкил этади. Демак, қолган 965 та сўзшакл, яъни 88 % и синтактик шакл ясовчи кўшимчалар таркибида келган. Улар орасида энг фаоли жўналиш келишиги *-га* ва унинг фонетик ўзгаришга учраган *а*, *-ка*, *-қа*, *-га* шакллари бўлиб, 629 тани, яъни 54 % ини ҳосил қилади. Охири ўрин-пайт келишиги билан тугаган сўзшакллар 255 тани, яъни *а* билан тугаган сўзларнинг 22 % ини ташкил этади. Қолган 12 % *а* билан тугаган сўзлар *-са*, *-гача*, *-гунча* ва бошқа кўрсаткичлар ўртасида тақсимланади.

Терс луғат ёрдамида аниқланган бу статистик маълумотлар бизга тадқиқот учун қандай хулосалар беради? Биринчидан, биз тилда ҳар кадамда қўллайдиган, аммо эътибор бермайдиган жўналиш ва ўрин-пайт келишиклари кўшимчаларининг фаоллик даражасини кўрсатади. Улар *а* билан тугаган жами сўзларнинг 70-75 %ини қамраб турибди. Мазкур ҳолатни ҳозирги тилимизда қўлланиб келинаётган жўналиш ва ўрин-пайт келишикларига

таққослаб кўришимиз мумкин. Аммо бу ерда ҳам нисбат тахминан бир хил деб ўйлаймиз.

Ушбу кузатишнинг тадқиқотимиз учун аҳамиятли томони шундаки, унинг ёрдамида бир келишик доирасидаги фонетик ўзгаришларни солиштириш мумкин бўлади. Масалан, дoston тилида *а* билан тугайдиган сўзларнинг ярмидан ортиғи *-га* шаклининг улушига тўғри келар экан, улар яна ўз навбатида ҳаракат йўналишини кўрсатувчи *-а, -ка, -қа, -га* аффикслари ўртасида ҳам тақсимланади.

Бу ўринда *-ка* ва *-қа* шаклига алоҳида тўхталиб ўтиришга ҳожат йўқ. Улар сўз охиридаги товушларнинг қаттиқ ва юмшоқлигига мос тарзда қўшилиб келаверади: *гўдакка* (343), *билакка* (362), *кўрмакка* (282), *теваракка* (300), *юракка* (270); *ёққа* (287), *қаёққа* (296), *оралиққа* (341), *ёстиққа* (304), *ярашиққа* (272), *халққа* (379), *ўққа* (304), *йўққа* (302), *боққа* (269) каби.

-га эса дostonда биргина ўринда – *бошига* (288) сўзи таркибида учрайди. Аммо бу факт қипчоқ шевасига мансуб бахшилар тилининг ҳақиқий ҳолатини акс эттирмайди. Улар *-га* ўрнида *-га* шаклини кўп қўллашган. Шунингдек, ўғуз лаҳжаларида учрайдиган *г* товушининг *н* га ўтиши ҳам Ислom шоир тилига хос хусусият саналмаслигига қарамасдан, матнида *кўнглина* (350), *тилина* (367), *қўли*на (365) тарзида учрайди: *Омоной дер қулоқ солинг зорима, // Раҳмим келди шу муштипар кўнглина* (350).

Аммо мана бу *Орзигул дер мен бўлайин парвона, // Ҳозир менга ватан чўли вайрона. // Чин қулоқ сол, болам, энанг тилина* // *Мунда келгин, севган энанг ўргулсин* (367) мисраларида *-га* ўрнида *-на* нинг қўлланганлигини дoston айтишдаги табиий жараён сифатида қабул қилиш керак. Чунки қаторлардаги *парвона, вайрона* сўзларига маълум маънода оҳангдошликни келтириб чиқарувчи ва мисраларда қофияни шакллантиришга хизмат қилувчи элемент *на* дир. Шу маънода *Энди етдим мен йитирган қўзима, // Неча*

марта олган ўхшар қўлина, // Қулоқ сонглар азаматлар тилима, // Худди қоши ўхшар Орзиғулима (365) мисолидаги қўзима, қўлина, тилима, Орзиғулима тизимида ҳам нотабийлик йўқ. Сўзларнинг бу тарзда қўлланиши поэтик талабга кўра, қофия уйғунлигидан келиб чиққан. Чунки бу ўринда -ганинг қўлланиши ана шу уйғунликка путур етказди.

-га қўшимчасининг таркибидаги а товушининг тушиши, яъни синкопа ҳодисасининг юз бериши же-ловчи шевалар тилига хос хусусият ва у дostonлар тилида ҳам учрайди: бувима (350), билагима (325), олдима (295), қизима (365), тизима (365), ўзима (365), кўзима (285, 365), қўзима (365), сўзима (365), юзима (343, 365), дишима (365), тилима (365), Орзиғулима (365), ёним (350), ўғлонима (368), сарима (350), ёрим (350), тақдирима (280, 317), орима (325), дийдорима (281), зорима (350), хуморима (325), сутима (293), кучима (325), ёшима (351), хешима (281), нолишима (281, 289, 351), тўишима (281, 292), боишима (279, 289, 351), йўлдошима (281), қошима (289, 292, 338, 351, 351), Оқтошима (351) каби.

Дostonда бу икки вариантнинг ҳам қўлланилганлигини инобатга олсак, 5/2 нисбатида -га га қараганда -а га имтиёз берилганлигини пайқаш қийин эмас: Қонингга бўялиб келдинг, қошимга, // Ҳеч қулоқ солмайсиз беқарор ишимга, // Ёмон савдо тушди менинг бошимга, // Оқ юзим юшди кўздан оққан ёшимга, // Охиридан чўпон келди қошимга (330) каби.

Бошима сўзида бунинг тескарисини – 3/12 нисбатни кузатамиз: Қайғу-алам букун тушди бошимга// Ҳеч ким раҳм айламас кўзда ёшимга. // Ким соябон бўлар муштинлар бошимга. // Шу ҳолингиз кирган эди тушимга (330) каби. Ҳар икки вариантнинг – бошимга/бошиманинг қўлланишида тил меъёри бузилган эмас ва бундай қўлланишга камчилик сифатида қараш ҳам тўғри эмас.

Лекин дoston матнида –*га* нинг нисбатан кўп қўлланишига қарамасдан, дoston куйлаш услуби ва поэтик талаб нуқтаи назаридан –*а* нинг қўлланиши мақсадга мувофиқдир: *Тугалмас савдолар тушди бошим*, // *Қулоқ солинг, дўстлар, бу нолишим*, // *Саҳар вақти ноз уйқуда ётувдим*, // *Бир қаламқош келиб кирди қошим* (289); *Қиёмат савдолар тушди бошим*, // *Қулоқ солинг бу менинг нолишим*, // *Бир душман келгандир шу Оқтошим*, // *Ошиқ эди у бир қалам қошим* (351). Шундай қилинганда ижрода равонлик ва табиийлик вужудга келади.

Шундай қилиб, терс луғат алфавитли ва частотали луғатлардан фарқли ўлароқ дoston матнидаги морфологик кўрсаткичлар ва уларнинг стилистик имкониятлари намоён бўлган ҳолатларни белгилаш орқали умумлаштирувчи хулосалар чиқаришга кўмаклашади.

Биргина *а* товуши билан тугайдиган сўзларнинг таҳлилидан шу нарса маълум бўлмоқдаки, тилда, жумладан, дostonлар тилида ҳам, жўналиш келишиги кўрсаткичи –*га* билан тугайдиган сўзлар етакчилик қилади. Унинг фонетик вариантларининг қўлланишида эса икки ҳолат кузатилади. Биринчиси – грамматика талаби. Сўз ўзагидаги охириги товуш ўзига мос келадиган товушни талаб қилади. Иккинчиси – услубий ва поэтик талаб. Нутқдаги тежамкорлик, оҳангдорлик ва ижродаги товушлар уйғунлиги тамойилига амал қилиш ана шу иккинчи талабни бажаришдир.

Мана шу тарзда сўзшакл охирида келган ҳар бир товуш ва унга боғлиқ бўлган жараёнларни таҳлил қилиш мумкин ва лозим. Бу таҳлиллар, ўз навбатида, дostonлар ёки унинг ижрочиси тили ва услубига хос бўлган жиҳатларга аниқлик киритиб бораверади.

II БОБ. ДОСТОННИНГ ФОНЕТИК, ЛЕКСИК ВА СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Достоннинг фонетик хусусиятлари

Достон матни фонетик жиҳатдан ҳам характерли. Унда товушларнинг алмашинуви, қисқаруви ва эллипсисга учраши билан боғлиқ ҳолатлар мавжуд. В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифовлар аллитерациянинг туркий халқлар эпосида қадимдан мавжудлиги ва анъанавий эканлигини таъкидлашган.²⁰

Масалан, **к, с, б** каби санокли товушларгина аллитерацияни вужудга келтиргани кузатилади: қа-қи-қо: қаламқош, қибла қараб, Оққиз, қобиргалари қоқ қиз, чаққон қиз, ўн тўққиз: Саҳар вақти ноз уйқуда ётувдим, // Бир қаламқош келиб кирди қошима (289). Сувон қараса ҳовузнинг бўйида бир ниқобли дилбар қиблага қараб, сунбул сочини тараб, учар қушлардан сўраб, сувни ўйнаб ўтирибди (301). Оққиз қобиргалари қоқ қиз, ўрта бўйли чаққон қиз, мучаси ўн тўққиз (294). Келтирилган гапларда аллитерация кўмагида сўз ўйини ҳам ҳосил қилинган; су-со-си: сунбул соч, сирти сулув, сарви санобар: Ойна олиб, сунбул сочим тарайман, // Йиғлаганинг, икки раҳбар, сўрайман (275). Тўрт оёгинг – тўртта қозиқ, // Сиртинг сулув, сағринг ёзиқ (294). Гул юзлигим, сарви санобар қомат, // Ота-энанг сенга бердим рухсат? (315); бу-бе: бугун беклар: Бугун беклар, алай бўлсин, ол бўлсин, // Икковингнинг ризқи-рўзинг мўл бўлсин. // Салтанатли беклар, сиздан сўрайман, // Доно беклар, сипойлар, йўл бўлсин? (341) каби.

²⁰ Жирмунский В., Зарифов Х. Узбекский народный героический эпос. М., ГИХЛ. 1947, –С. 444.

Худди шу каби унлилар оҳангдошлиги, яъни ассонанс ҳам кам ҳолатларда, асосан, о товушида кўзга ташланади: Ол-ол бўлсин, жоним болам, ол бўлсин, // Бу дунёда сенинг кунинг мўл бўлсин (296). Ойна олиб, сунбул сочим тарайман (275). Охиридан чўпон келди қошимга (330) сингари.

Айрим ҳолатларда аллитерация ва ассонанс ҳодисаларининг яхлитлигини кузатиш мумкин бўлади: Оқ юзим ювилди кўздан оққан ёшимга (330). Эрназар боғбон: - Орзигул бир меники эмас, шеригим ҳам бордир, бориб, шеригим билан маслаҳат қилиб, сўнгра сизларга жавоб бераман, - деди. (274). Боргиси келмаган хоннинг ўзини, // Борса борар эди Сувонхон ўғил, Кўзи қиймас ўрдадаги Орзини (345) каби.

Ж. Элтазаров «Сўзлашув нутқи кўплаб лингвистик ва экстралингвистик факторлар таъсирида шаклланувчи нутқ стили (нутқий система) бўлиб, унда адабий тил нормаларидан чекиниш, жумладан, тил бирликларидан баъзиларини қисқартириб қўллаш учун шарт-шароитлар ҳамда эҳтиёж мавжуд»лигини ёзган.²¹ Сўзлашув жараёни тилдаги тежамкорлик ва тил бирликларини қисқартириб қўллаш учун энг қулай майдон эканлигини бирмунча аввал Б. Ўринбоев ҳам кузатган: «Сўзлашув нутқи, одатда, сўз ва сўз бирикмаларининг товуш составини қисқартиришга, нутқ органларининг ишини максимал даражада энгиллаштиришга интилади».²²

Дарҳақиқат, же-ловчи шевага хос бўлган асосий хусусиятлардан бири талаффуздаги товушлар уйғунлиги ҳисобланади ва бу уйғунлик айрим ҳолатларда муайян товушлар ёки товуш бирикмаларини бутунлай тушиб қолишига ёки редукцияга учрашига сабаб бўлади. Бу

²¹ Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойиллари ва қисқарув. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004, -Б.51.

²² Ўринбоса Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. – Т.: Фан, 1982, -Б.133.

хусусиятлар халқ дostonлари тилида ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, ўзбек тилидаги тежамкорлик тамойилига тўла мос келади. Лекин бундай лисоний ҳолатлар «Орзигул»да кўп эмас. Масалан, биргаликни ифодаловчи *-айлик* кўшимчаси же-ловчи шеваларда товуш тушиш ҳодисасига учрайди ва бу ҳодиса дostonда 47 ўринда кузатилади: *Кўп йиғилган ер бўлади халойиқ, // Сидқидил бекларим, шикор қилайиқ, // Пироқлар (яхши отлар) белига бу кун минайиқ, // Ғайрат қинглар, биз шикорга борайиқ* (267). Бунинг аксича, *-лик* 4 марта қўлланилган: *Шунда Қорахон: - Қани ҳийлангани айт-чи, эшитмай, маъқул бўлса қилайлик,- деди* (336) каби. *Қилинг* нинг (11 марта) *қинг* (3 марта), *бўлинг* нинг (7 марта) *бўнг* (3 марта) тарзида қўлланиши ҳам ана шу қонуниятлар доирасидадир: *Хурсанд қинглар, ойимчалар, тўрани* (293). *Қизил юзли, улуг ёшли жон бобо, // Рози бўнг, бобожон, берган тузингга* (374) сингари.

Ўзбек тилининг сўзлашув нутқида, айниқса, халқ дostonлари тилида ҳ товуши сўз охирида келганда редукцияга учрайди: *гуноҳ-гуно: Бу ердир Қушқанот жойим. // Ҳеч йўқдир зарра гунойим* (324). Шу ҳолатда унга эгалик кўшимчаси кўшилганда ҳатто бир с товушини орттиришга тўғри келади: *Нима бўлди қўзичогим гуноси, // Дилимнинг қуввати, жонни найладинг?* (350) каби.

Баъзан сўз таркибидаги кўшимчалар тушиб қолган ҳолатларга ҳам дуч келинади: *Олис чиққанлар кўрар дарани* (293). Гапда *олис* сўзида *-га* тушиб қолган. Унинг сўз таркибида иштирок этмаслиги мазмунга путур етказмаган. Шундай бўлгандан кейин унга меъёрнинг бузилиши сифатида қараш тўғри эмас. Ушбу эллиптик ҳолат адабий тилимизда ҳам кузатилади. Аммо дoston матнидаги *олами, қилами, турами* сўзлари

таркибидаги **-ди** кўрсаткичининг тушиб қолишини юқоридаги ҳолат билан тенглаштириб бўлмайди. Гарчи бу ерда ҳам мазмун ифодасига зарар етмаган бўлса-да, унга адабий тил меъёрининг бузилиши сифатида қаралади. Же-ловчи шева учун эса **-ди** қўшимчасининг эллипсисга учраши меъёрий ҳолатдир: *Бировнинг боласин биров олами? Сизлардай беклар тухмат қилами, Кишининг боласи бунда турами? (365).*

Айрим сўзлар талаффузида диереза ҳодисасининг юз бериши, масалан, сўз ичидаги **-л** товушининг тушиб қолиши же-ловчи шевалар учун типик хусусият саналади. Бу ҳолат «Орзигул» тилига ҳам кўчганлиги боис олиб сўзи об шаклида 12 марта, солиб сўзи соб кўринишида 3 марта қўлланилган: *Ғазаб билан миниб отнинг белига, // Илон тилли қиличин об кўлига (332). Душман туриб қоча берди, // Олдига соб барин қувди (332).*

Ушбу эллиптик ҳолатлар шеърий баёнда поэтика учун хизмат қилиши мумкин. Шу маънода *Эрназар дер, олов кирди танам, // Бош фарзандим, пулга берсам бўлама? Букун келдинг, эрта боққа йўлама (269)* парчасидаги бўладими/бўладиманинг бўлама тарзида қўлланишида маълум даражада табиийлик бордек сезилади. Чунки *танам(г)а* ва *йўлама* қофияси тизимида бўламанинг қўлланишида ҳам уйғунлик ва табиийлик мавжуд. Шунинг учун унга дostonлар лингвопоэтикасига хос хусусиятлардан бири сифатида қараш тарафдоримиз.

Сўрагани беклар йўқдир аййиби, // Қорахондир Хосхонанинг соййиби (272) мисралари таркибидаги аййиб ва соййиб сўзлари қофия мақомида келаётгани учун поэтик талаб билан соййибга мос ҳолда айб сўзи аййиб тарзида талаффуз этилмоқда дейиш мумкин. Аммо бу юзаки хулоса бўлади. Аслида ўзбек тили талаффузи қонуниятларига кўра икки ундошнинг ёнма-ён келганида

уларни асл ҳолатида талаффуз қилиш ниҳоятда қийин ва шунинг учун, одатда, бундай товушлар орасида бир унли орттирилади. Шу маънода *айб* сўзида икки ундош орасида, яъни *й* билан *б* орасида *и* товушининг орттирилиши қонунийдир. Ўрни келганда *сойиб*нинг асли *соҳиб* эканлиги ва унда *ҳ* товушининг *й* товушига алмаштирилиши ҳам тилимиз талаффуз қонуниятларига мос эканлигини таъкидлаш жоиз. Чунки ўзбек тилида қадимда *ҳ* товуши бўлган эмас. Агар у четдан қабул қилинган сўзлар таркибида учраса, сўз талаффузида мумкин қадар табиийлик сақлаб қолинган ва ёнма-ён келган товушлар уйғунлигини таъминлашга ҳаракат қилинган. Ўзбек тилида *ҳ* товушини талаффуз қилиш муайян куч талаб қилади. Бинобарин, унинг ўрнида *й* ишлатилиши ўзбек тили талаффуз меъёрларига зид келмайди. Шу маънода дoston тилидаги *сойиб* сўзини ҳам меъёр доирасида деб қабул қилиш жоиздир.

Эпентеза ҳодисасига учраган *этагиндан* сўзида битта *и* товушининг орттирилишини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаб бўлмайди. Бундай қўлланиш же-ловчи шеваларда йўқ, адабий тил меъёрларига ҳам мос келмайди: *Олдингга келган, ҳақиқат, ёрингиз, // Этагиндан тулган - ўғил фарзанди (290)* каб и.

«Орзигул» матнида товуш алмашиниш ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, *г→и* алмашиниши: *Неча марта олган ўхшар қўлина, // Қулоқ сонглар азаматлар тилима (365)*. Ўзбек тилининг ўғуз типли шеваларида жўналиш келишигининг қўлигани қўлина тарзида ишлатиш ҳолатлари мавжуд ва бу ўша диалект вакиллари учун меъёр саналади, аммо кипчоқ шевалари учун эмас. Шу маънода уни дoston тили учун меъёрий ҳолат сифатида баҳолаб бўлмайди. *Чин қулоқ сол, болам, энанг тилина // Мунда келгин, севган энанг ўргулсин (367)* мисолида *тилина* сўзининг қўлланишини *парвона, вайрона*

сўзларига маълум даража уйғун бўлганлиги туфайли оқлаш мумкин.

Жўналиш келишиги кўрсаткичи –*га* нинг қисқарувга учраб, –*а* тарзида қўлланиши эса тилимиз тарихида қадимдан мавжуд ва бу ҳодиса қипчоқ шеваларида ҳозирда ҳам сақланиб қолган: *Бу саволни бориб айтай бувима. Дилмуроддан айрилганга ўхшайсан (350). Ҳар ҳафтада келиб тургин қошима, Чақалоқда кўтарганман тўшима (292)* каби.

Қипчоқ шеваларида *з→р* алмашилиши учрайди. Бу ҳолат дoston тилида 2 ўринда кузатилади: *ўтказмоқ-ўткармоқ: Подшо сабр қилиб, бир қанча вақтларни ўткарди (267). Эй, Орзигул, гам ема, мен бахт ва давлат еткарурман, - деди (280).* Аммо дoston матнида 7 ўринда *ўтказмоқ, етказмоқ* сўзлари таркибида –*каз* қўлланилган: *Шунда Орзигул хафалигини ота-энасига билдирмай, кеча-кундузлар йиглаб, бир кам қирқ кунни ўтказди (279).*

н→л алмашилиши: *Қараса, богда бир Қорақулоқ от эгарланган, югалланган (280).*

ҳ→й алмашилиши: *Кетсанг мен қолмайин мугойиб, // Сендирсан бу тахтимга сойиб (298). Сўраганни беклар йўқдир айиби, // Қорахондир Хосхонанинг сойиби (272).* Ушбу икки мисолда *ҳ* нинг *й* га ўтишини қипчоқ шевалари учун табиий ҳол деб ҳисоблаймиз. Бунинг устига бу алмашилиш матнда поэтик вазифани ҳам адо этганлигини – *мугойиб-сойиб, айиби-сойиби* қофиядош сўзлар таркибида оҳангдошликни ҳам ҳосил қилган. Ана шу икки сабабга кўра унинг қўлланиши ўзини оқлайди. Қолган ўринда сўз *соҳиб* шаклида қўлланган: *Не сабабдан бу безга қолганди, // Илгари соҳиби кимлар бўлганди? (287).*

Гарчи қипчоқ шеваларида ассимиляция ҳодисаси ғоят фаол бўлса-да, асар матнида бу ҳолат кам

кузатилади: *Бог бугдойдай тиратти // Тўхтамайин югурик отти* (331) каби. Бинобарин, *от* сўзининг тушум келишиги қўшимчаси билан 16 марта *отти* тарзида қўлланганлиги дostonни ёзиб олувчининг матн тилини адабий тилга яқинлаштиришга ҳаракат қилганлигидан далолат беради: *Орзигул қамчилаб отди, // Қилични қинидан тортди* (331).

Гарчи кам учраса-да, қипчоқ шеваларида *з→в* ва *қ→в* алмашиниши хос хусусият саналади ва бу ҳолат туркий тилларда қадимдан мавжуд бўлган²³. Айни лисоний ҳолат биз ўрганган дoston матнида ҳам учрайди: *Мунча йиглайсан янгшаб, алла, // Банди бўвним бўшатма, алла* (347). *Тувган отангдан аълороқ бўлай, юр, сени ўз уйимга олиб борай, – деб, Дилмуродни кўтариб олди* (359). *Ўғайми сизга, ё тувгон болами? // Тувгон бўлса, шунча шумлик қилами?* (345).

Оллоҳ сўзи шева талабларига мос тарзда ҳозиргача *Обло* деб талаффуз қилиб келинади. *Облоқул, Облоберди* исmlарининг мавжудлиги ҳам ана шундан. Дoston матнида ҳам бу сўзга дуч келинади: *Олдирганман кўлдан кўш кокилимни. // Ёш кўзимга обло солди ўлимни* (353).

Алмашмоқ феъли барча ўринларда (3 марта) диереза ҳодисасига учраб, *-ма* тушиб қолган ва *алишмоқ* тарзида қўлланган. Бу шева хусусиятларига тўла мос келади: *Энанг қургур, шунда нафсга адашди, // Сени олди - ўз ўглига алишди* (277). *Ана энди иккови мотам тутиб, йиглашиб, сен пулга алишган эдинг, деб Эрназар хотинини уришиб турганда, Орзигул мактабдан келди* (275).

Сувонхоннинг минган оти Хўп жонивор ҳунарвандди (323) мисолида *отга* нисбатан қўлланилган *ҳунарванд* сўзидаги *м* нинг *в* га ўтиши ёки *ойнаванд* сўзида ҳам *б* нинг *в* га ўтиши учраса-да, бу же-ловчи шевалар учун

²³ Махмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Т.: «Ижода», 2006, –Б.74.

хослик даражасига кўтарилган эмас. Бу тарздаги ўтишлар Фозил Йўлдош ва Эргаш Жуманбулбул дostonларида ҳам учрамади. Шундай экан, унинг кўлланишини хусусий ҳолат сифатида баҳолаш мумкин бўлади.

«Орзигул» дostonи юзасидан амалга оширилган фонетик таҳлиллар айрим унли ёки ундош товушларнинг қисқаруви ёки орттирилиши, масалан, баъзи товушлар ёки кўшимчаларнинг тушиб қолиши (*қилайик, борайик, бўнг, берами, кирами, турами*), товуш алмашилиши (*з-р, н-л, ҳ-й*), товуш орттирилиши (*и, н*) каби фонетик жараёнлар жевовчи шевалар доирасида амал қилишини кўрсатади. Дoston муаллифи уларни ана шу шева вакили сифатида кўллаган ва уни фақат биргина дoston тилига хос бўлган хусусиятлар сифатида қараш керак эмас.

Дoston матнидаги аллитерация ва ассонанс ҳодисаларига нисбатан бу фикрни айтиб бўлмайди. Улар Ислом шоирнинг дoston куйлаш жараёнига индивидуал ёндашув маҳсули ва поэтик маҳоратининг таркибий қисми сифатида қаралади.

Қипчоқ шевалари талаффузига хос бўлган кўплаб фонетик жараёнларнинг дoston тилида учрамаганлиги уни ёзиб олувчининг асар тилини адабий тил меъёрларига яқинлаштиришга бўлган интилиши билан изоҳланади.

2.2. Дostonнинг лексик хусусиятлари

«Орзигул» дostonи лексикаси истеъмол доирасига кўра ранг-барангдир. Айни пайтда, унинг асосий қисмини умумистеъмол лексикаси ва диалектал бирликлар ташкил этади. Бир тадқиқот доирасида уларнинг барчасини қамраб олишнинг иложи бўлмаганлигидан дoston лексикасини тарихий-

этимологик, қўлланиш доирасига кўра, маъно типлари, шакл ва маъно муносабатлари мисолида таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

Ўз сўзлар. «Орзигул» матнида шундай сўзлар учрайдики, улар Ислом шоирнинг иқтидорини, халқ тилини билиш даражасини ва уни дoston айтиш пайтида маҳорат билан қўллай олганлигини яққол кўрсатиб туради. Уларнинг айримларига эътибор қаратдик.

Ақлдор, ҳукуматдор. Бисёр бўлур ақлдорнинг давлати, // Баъзиларнинг зиёдадир меҳнати (364). Ҳар гап келар ақлдорнинг тилидан, // Омон қолган Оллоёрининг қўлидан (371). Подшо киши ҳукуматдор бўлади, // Ҳиср йўл билан, билгин қизинг олади (273).

Вафочилик. Шоқаландар вафочилик қилмади, // Ушлаб олиб билганимни қилмасам (285).

Желвагай ташиламоқ. Ислом шоир рўмолни ўраш билан боғлиқ бўлган ушбу феълли бирикмани 5 марта қўллаган: Сочини майдалаб ўриб, шойи-ичалпарларини кийиб, қимматбаҳо рўмолини бошига желвагай ташлаб Сувонхон қошига келди (288). «Омон-эсон келаётир», деб рўмолини бошига желвагай ташлаб, хурсандлигидан ёрининг олдига чопди (324).

Қалин-қисмат. Қалин солмоқ, қалин бермоқ, қалин олмоқ бирикмалари таркибидаги қалин сўзи қалин-қисмат шаклида фақат «Орзигул»да учрайди: Энди мендан умид қилса, бошқатдан тўй-тамоиалар билан, қалин-қисмат бериб олсин (367). Қалин-қисматни бобонг соладими ёки сен ўзингми? – деди (368).

Одамхуш. Ярашур бошингда сенинг ҳайдаринг, // Одамхушга ўхшар сенинг кўзларинг (302). Ғарчи 1 марта учраса-да, у бахши томонидан муваффақиятли қўлланган.

Чаимазор. Достонда микроматн таркибида 3 марта учрайди. Бир кунжаск тарафда чаимазор кўринди.

Чаимазорга отини буриб етиб келди. У чаимазорда ўн тўрт чўпон қўй сузорарди (283).

Шойи-шалпар 2 марта ишлатилган: Сочини майдалаб ўриб, шойи-шалпарларини кийиб (288). Ўзлига шойи-шалпар кийдириб, совут-қалқонлар бериб, тўққиз қават тўн кийдириб (296).

Келтирилган мисоллар Ислом шоирнинг дoston куйлаш маҳоратидан дарак бериб турса-да, асарнинг бошидан-охиригача шу ҳолат кузатилади дейиш тўғри бўлмайди. Достонни айтув жараёнида муваффақиятли чиқмаган ҳолатларга ҳам дуч келинади: *Сувонга қиб дарду алам, // Азоб чекди ёлғиз болам, // Юртимда сонсиз одам, // Гуноҳкорим сенмидинг? // Топиб берди ёлгончини, // Олай неварам ўчини, // Подшонинг бил кучини, // Душман жосус сенмидинг?* (373). Одатда нутқда гуноҳкор сўзига эғалик қўшимчасининг қўшилиши унга ижобийлик оттенкасини беради. Кимдир нотўғри иш қилиб қўйгану, аммо унга жуда яқин бўлган иккинчи бир киши – нутқ муаллифи томонидан кечирилган. *Гуноҳкор+им* бирикуви ана шунга ишора қилиб туради.

Юқоридаги мисраларни эса бу маънода тушуниш тўғри бўлмайди. Чунки Оллоёр деган сохта исм билан юрган Қорахон аслида Султонхон салтанатининг душмани ва унга нисбатан *гуноҳкор* сўзини ижобий маъно берадиган *гуноҳкорим* тарзида қўллаб бўлмайди. Аммо импровизация жараёнида содир бўлган бу нуқсон тингловчи томонидан бахши назарда тутган салбий маънода тушунилаверилади, гўё у йўл қўйган камчилик «кечирилади».

Достон матнида *арзачи, ёрлашмоқ, йитирмоқ* сингари сўзларга дуч келамизки, улар жуда кам қўлланилгани туфайли ярқ этиб кўзга ташланади. *Арзачи. Ўзи хат ёзиб: - Оқтошда қиёмат бўлди, тезроқ келинглар! - деб арзачи орқали Султонхон ва Сувонхонларга маълумот юборди* (355).

Ҳозирги тилимизда сўз бу маънода қўлланилмайди. ЎТИЛда бу сўзнинг сўзлашув тилига хослиги, одамларга ариза ёзиб беришни касб қилиб олган киши, аризанавис; мансабдор шахсга ёки бирор идора, муассасага ариза берган, арз қилган шахс маънолари мавжудлиги айтилган.²⁴

Ёрлашмоқ. Чўпон эса кўп ёрлашди, Бир тарафдан кесиб бошди (331).

Йитирмоқ. Йўқотмоқ, айрилмоқ маъносидаги ушбу сўз дoston матнида 5 марта учрайди: Уч ой бўлди мен йитирдим норимни, // Излаб топарманми гулузоримни? (318). Йитирибди ўглингизнинг ўглини, // Кўчаларда боласини излайди (350). Унинг дoston матнида учраганлиги сўзнинг қипчоқ шеваларида азалдан мавжуд эканлигини кўрсатади. Аммо ҳозирги луғатларда у келтирилмаган.

Англашиладики, Ислом шоир дoston аytувда фақат баёнчилик билан, муайян асарнинг халқ орасида бор сюжетини ўзлаштириб ёки ёдлаб олиб, айтиб юрган эмас. Балки ифоданинг таъсирли, ёқимли бўлишига, воқеаларнинг тингловчи ёдида сақланиб қолишига ҳаракат қилган. Импровизациядек қийин бир шароитда унинг йўлини ҳам топа олганлигини юқорида таҳлил қилган мисолларимиз яққол исботлайди.

Ўзлашган сўзлар. Бир тилга иккинчи бир тилдан сўз ўзлаштиришнинг муайян сабаблари бор, албатта. Бунга, биринчидан, тилда пайдо бўлган янги тушунча ва нарсалар ҳодисани ифодалайдиган бирликнинг бўлмаслиги асосий сабаб ҳисобланади. Иккинчидан эса, ўз тилида муқобили бўла туриб, ўзлашган сўзни қўллашга имтиёз берилади. Улар бир қадар образли, тасвирий имконияти кенг деб қабул қилинади. Мана шу иккинчи жиҳат матнларда стилистик аҳамият касб этади.

²⁴ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5-жилдлик. Бешинчи жилд. – Т.: ЎЗМЭ, 2006, –Б.96.

Шу маънода дostonлар тили бошқа матнлар тилидан фарқланади. Чунки дoston дейилиши билан дастлаб унинг ёддан айтилиши кўз олдимизга келади. Бундай ҳолатда матнга янги, кўпчилик учун тушунарли бўлмаган сўзларни олиб кириш қийин. Унинг кутилмаганда бахши тилига келиб қолиши ҳам амалда осон эмас. Бинобарин, дoston куйлашда, асосан, халқ тилига илгаридан қабул қилинган, фаолиятда бўлган сўз ва иборалардан фойдаланилади. Аммо бу фойдаланиш дoston айтувчи маҳоратини ҳеч қачон инкор қилмайди. Шу маънода Ислom шоир қўллаган айрим ўзлашган элементлар ижодкорнинг бадиий маҳоратини ёки тил билиш, уни бойитиш кўламини белгилаб бера олади.

Ўзлашган сўзларни қўллаш дoston тили учун нима беради, деган саволга жавоб топиш бу борадаги хулоса фикр бўлади. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, биринчидан, тилимизда доимий равишда қўлланиб келинаётган ва кулоқ ўрганиб қолган сўздан кўра унинг амалда кам ишлатилган ўзлашган муқобилини қўллаш образлилик учун хизмат қилиши мумкин. Иккинчидан, сўз ўзлашгани боис тилда сўзлараро синонимия вужудга келиб, уларнинг ҳар бирининг маъносида стилистик оттенкалар рўёбга чиқиши ва уларни ўзаро фарқлашга эҳтиёж сезилади. Учинчидан, дoston матнида келтирилган ҳар бир ўзлашган сўз уни мумкин қадар адабийлаштириб бориши мумкин. Айтилганларнинг барчаси она тилимизнинг амалда бўлиш тамойилларига мос келади.

Шу маънода Ислom шоир қўллаган ўзлашма элементлар ҳам ўзини оқлайди. Афсуски, «Орзигул» матнида қўлланган барча ўзлашган сўзларга муносабат билдиришнинг имкони йўқ. Лекин санокли сўзларни кўриб чиқиш ҳам дoston бадииятига доир муайян хулосалар чиқаришга кўмаклашади.

Сўзликда қайд этилган а ҳарфи билан бошланган 103 та сўз таҳлил этилганда унинг салкам ярми арабча (40 %) ва

форсча-тожикча (4 %) эканлиги маълум бўлди. Биз бу кўрсаткич барча ҳарфлар нисбатида шу тарзда сақланиб қолиши мумкин, деган фикрдан мутлақо йироқмиз. Чунки, б ҳарфи билан бошланган 195 та сўз таҳлил этилганда унинг тўртдан бир қисми (26 %) чет сўзлар, шундан арабча сўзлар 5%, форсча-тожикча сўзлар 21% эканлиги аниқланди. Бошқа ҳарфлар мисолида бу кўрсаткичлар бутунлай ўзгариб кетиши мумкин.

Бу ўринда бизни ўзлашган элементларнинг частотаси эмас, уларнинг “Орзигул” достони матнида хосланганлигини аниқлаш ва бадиият учун хизмат қилганлик даражасини белгилаш кўпроқ аҳамият касб этади.

Масалан, *аввал* сўзи 17 марта қўлланилган, унинг муқобили бўлган *илгари* 5 марта ишлатилган, *олдин*, *бурун*, *қадим* сўзлари ишлатилмаган. Бу эса тилимизда мазкур бирликнинг фаоллиги ва шундан келиб чиқиб, дostonда ҳам мавқеи баланд эканлигидан далолат беради. Ҳатто маънони кучайтириш мақсадида сўз аввал-охир тарзида жуфтлашган ва 3 марта қўллаган: ...аввал-охир сен *Оқтошнинг эгаси*, // *Эр-йигитнинг шундай бўлар ваъдаси* (297). Бу жуфтликнинг фақат сўзлашув услубда фаоллигидан унинг функционал чегарасини аниқлаш мумкин бўлади.

Авло элементини олиб қарайлик. *Жасади*мда *жоним* бўлганди, *ғариб*, // *Ўлганим авлодир четларга бориб* (277). Ушбу сўзнинг ўлмоқ билан биргаликда қўлланиши ҳозир ҳам сўзлашув услуби доирасида сақланиб турибди. Дostonда у 1 марта қўлланган бўлса ҳам хосланиш бор, деб ҳисоблаймиз. Қолган ўринларда унинг синоними *яхши* сўзидан фойдаланилган. *Дуруст*, *тузук*, *бинойи*, *бон*, *ажабтовур*, *қойил* сўзлари қўлланмаган. А. Ҳожиев луғатида бу қаторда кўрсатилмаган *пеш* сўзи дoston матнида ишлатилган: *Эшитаман тўқсонча бор қалъангиз*, // *Пеш хизматга*

тайёр турар тўрангиз (340). Пеш хизматли беклар, сизга йўл бўлсин. // Баҳор бўлса, чайқалганлар кўл бўлсин (341). Пеш хизмат бирикуви бошқа дostonлар матнида деярли учрамайди.

Тезроқ отга мининг, тақсир, // Аъло билинг қутулмоқни (333). Тувган отангдан аълороқ бўлай, юр, сени ўз уйимга олиб борай, – деб, Дилмуродни кўтариб олди (359) мисраларидаги аъло сўзи гапларнинг ифода мазмунига мос келмайди. Бахши уни авло тарзда айтган бўлиши керак.

Ислom шоир ўзлашган сўзлар сирасидаги ажсал сўзини самарали кўллай олган: Охир бир кун золим Қора енгилар, // Ажсал тўни қоматига тенг келар (334). Уни тўн билан биргаликда кўллаш, ўлимни ажсал тўни деб аташ, унинг содир бўлишини тўннинг қоматга тенг келиши тарзида берилиши ғоятда образли ва шоирона ифодалардир. Мана бу Ободдир, зебодир Оқтош элингиз, // Ажсойиб гўзалдир бу мазгилингиз (339) мисраларидаги ажсойиб ўзидаги муайян экспрессивликни англатишдан кўра гўзал сўзидаги маънони кучайтиришга қаратилган ва шу йўл билан ифодага бўлган субъектив муносабат билдирилган. Қараса, бирови ўша аҳди-паймон қилган Сувон ёрига ўхшайди (364) мисраси таркибидаги аҳд сўзининг ўзида қатъият оттенкаси бор. Форсча паймон сўзи ҳам аҳд маъносини беради. Уларнинг жуфтлашиши бирон масала хусусида келинган қарорнинг яна ҳам қатъий эканлигини, ҳатто умрнинг охиригача эканлигига ишора қилади.

Биз одатда алвон деганда тўқ қизил рангни англаймиз. Аммо Ислom шоир унинг умуман ранг маъносидан фойдаланади: Раҳм айланг, бу ҳолда қўйманг йиглатиб, Хафа фалак айланади юз алвон (279).

Алиф сўзини қоматга нисбатан қўллаш мумтоз адабиётимизда азалдан мавжуд. Шу мазмунда у халқ дostonларига, хусусан, “Орзигул” матнига ҳам кўчган: Алифдай қоматинг, хинча белингдан, // Балли, сенинг соз қайирган қўлингдан (305). Фақат йигитларга нисбатан қўлланиладиган алиф қомат тананинг тик, тўғри туриши, шундан келиб чиққан ҳолда мағрурлик маъносини билдиради. Аммо алиф қоматни унга оҳангдош бўлган али қомат билан бир нарса деб қараш нотўғридир. Улар бошқа-бошқа маъноларга эга.²⁵

Алиф иштирок этган дасти алиф лом дoston тилида турғунлашган: Сувонхон дасти алиф лом қилиб, энасининг вақтини хушлаб, отасига айтган гапларини энасига ҳам айтди (293). Импровизация жараёнида баъзан алиф эллипсисга учрайди ва жумла дасти лом тарзида айтилади: Чўпонлар ўрнидан туриб, қўлини дасти лом қилиб, ҳаммаси бирдай салом бериб (284). Қирқ йигит Султонхонни кўриб, қўлини дасти лом қилиб, ўн саккиз марта салом бериб, Сувонхон отасига қаради (291).

Арабча анбар ва форсча мушк сўзларининг бирикувидан ташкил топган мушк анбар гибрид жумла дostonлар тилида луғатларда изоҳланган хушбўй модда маъносида эмас, балки хушбўй ҳид мазмунида қўлланган: Бир кун Орзигул боғда, гуллар орасида сочини ўриб, экилган ниҳол гулларни кўриб, якка-якка оёгини босиб, мушк анбар - ипор сочиб, тилла ҳайкалларни осиб, гул юзига улар муносиб, боғнинг ичида юрган вақтида (270). Мушки-анбар кокилини қизил қонга бўяди (348). Халқ дostonлари тилида учраб турадиган мушки анбар барча ёқимли ҳидларнинг бадий умумлашмаси сифатида талқин этилади.

²⁵ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: ЎзМЭ. 2006, -Б.75.

Достонда *аросат* сўзи бирикма таркибида муваффақиятли қўлланган: *Султон деди менинг ўзим валламат, // Шаҳарга кўп солди у бир аросат* (375). Оллоёрнинг қилмишлари ҳақида *аросат* солди дейилганда унинг халқ бошига келтирган азоб-уқубатлари ва кўп ташвишлари назарда тутилган.

Сўнг, *пираворд*, *ниҳоят* маъноларини берадиган арабча *охир* равиши ифодага китобийлик тусини беради: *Ахир сен ҳам шу ҳасратда ўласан, // Ётган боланг, мен набиранг бўламан* (348). «От айланиб *ахир* топар қозиқни», // *Неча йиллар улар кўрди хўрликни* (377). ЎТИЛда алоҳида луғат бирлиги сифатида келтирилган *охир* аслида *ахир* сўзининг тилимизда талаффуз меъёрларига мослашган шаклидир.²⁶ Шунинг учун ҳам *охир*нинг қўлланиши сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этади (9 марта): *Охир бир кун золим Қора енгилар* (334). *Ҳам отаси, ҳам ўзи элни сўраб, // Охир мурод мақсадига етгандир* (381). Сўзнинг *аввал-охир* тарзда антонимик жуфтлашуви халқ тилида, бинобарин, достонлар тилида турғунлашган: *Кулоқ солгин, ўғлим, энди Сувонхон, // Аввал-охир бу дўстларинг меҳрибон* (291). *Гул юзима мен рўмолни ўрайман, // Ошиқликка аввал-охир ярайман* (343).

Орзигул ва Сувонхон илк бор Қушқанот қалъасида учрашишади. Унгача улар бир-бирларини тушида кўришган. Шундай бўлса-да, бир-бирлари ҳақида муайян тасаввурга эга. Орзигул Сувоннинг кимлигини ва қаердан келганлигини сўраб турган ҳолатида бахши унинг тилидан қуйидагиларни айтган: *Хушрўйдир юзларинг, қошинг қорадир, // Ҳасратли ишқингдан бағрим ярадир, // Оқтош элда бир танишим бор эди, // Баайни қошингни шунга жўради, // Сув бўйида ўйнаб турган бу жсонон // Шу сабабдан мамлакатинг сўради* (302).

²⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: ЎЗМЭ. 2006. –Б.120.

Келган кишининг кимлигини қалбдан сезиб турган бўлса-да, унга ҳали *сиз* деб мурожаат қилиб бўлмайди, бунга гурур ижозат бермайди. Ана шу гурур боис Оқтош элидаги бир танишимга ўхшатдим, деб кўяди. Аммо бу билан *мен сенга эътиборсизман* демоқчи эмас. Мана шу ўринда арабча *баайни* сўзи ғоятда кучли бадий ифода ва аниқликни, айти пайтда, субъектив муносабатни юзага келтирган. ЎТИЛда сўзнинг изоҳи «ажратиб бўлмайдиган даражада ўхшаш, айнан, худди ўзи»²⁷ деб берилганлигини инобатга оладиган бўлсак, унда Орзигулнинг *мен сенга бефарқ эмасман* деган ишораси мавжуд. Илк учрашувдаги нозик мулоқотда диққатни тортадиган бошқа лингвистик жиҳатлар ҳам бор, албатта. Масалан, Орзигул ўз нутқини *қошингни жўради, мамлакатинг сўради* тарзида 3-шахс тилидан шакллантиради. Ушбу ўринда 1-шахснинг нутқи 3-шахс тилидан берилиши ҳам ғоятда муҳим стилистик аҳамият касб этган, дейиш мумкин. Бир-бирлари билан эндигина танишганлар нутқининг айнан шу шаклда берилиши камтарлик ва одоб чегарасидаги мулоқот ифодасидир.

Бир-бирларининг кимлигини билиб, яқиндан танишиб олишгач, мулоқот оҳанги ҳам ўзгаради. Энди Орзигул сув сўраган Сувонхонга: *Тор очилган гулзор богим, // Сувлидир сероб булогим, // Ҳасратда куйди юрагим. // Ҳам кучайди ишқи доғим, // Ичинг сувимни, тўражон* (303) дейди. Мурожаатда сизлаш ва сувимни сўзи таркибидаги эгалик ва *тўражон* сўзидаги субъектив баҳо кўрсаткичлари улар ўртасидаги мулоқотнинг иккинчи босқичида маҳорат билан қўлланган тил бирликларидир.

Арабча *баён* сўзи қилмоқ кўмакчи феъли билан биргаликда ва фақат муаллиф тилида 3 марта

²⁷ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: ЎзМЭ, 2006. – Б.131.

ишлатилиб, ифодага китобийлик тусини берган: *Сувонхон элини баён қилиб, бир сўз деди* (302). Бошқа ўринларда фақат айтмоқ, демоқ феълларини қўллаган, уларнинг синоними бўлган *изҳор қилмоқдан* фойдаланмаган.

Шунингдек, арабча *байт* сўзи ҳам ифодага китобийлик оттенкасини берган: *Орзигул ойим бир байт айтиб, от чопишиб бораётир* (335). Ёки *Алифдай қоматинг, хипча белингдан, // Балли, сенинг соз қайирган қўлингдан* (305) мисралари таркибидаги *балли* ундови нафақат ёр эътирофи, уни мақташ, таҳсин айтиш воситаси, айти пайтда, микроматнда қоматнинг алифлиги, белнинг хипчалиги, тилнинг ширинлиги, ҳаракатнинг нозилилигига уйғун бўлган ва муаллифнинг руҳий ҳолатини ўзида мужассам қилган муҳим нутқ воситасидир.

Достонда *асир, банди, тутқун, маҳбус, аристон* синонимик қаторидан фақат *банди* имтиёзга эга бўлган: *Мен бандиман бир номарднинг қўлига, // Орзи кетган Қушқанотнинг чўлига* (317). *Боринглар, Оллоёрни банди қилиб олиб келинглар! – деди* (351). *Тура келгин, хон Сувонхон, жойингдан, // Банди бўлиб кетган ёринг келарми?* (360).

Айрим форсча-тожикча сўзларга кўз югуртирамиз. «Орзигул»да фаол самарали қўлланган сўзлардан бири *армон* ҳисобланади. У 10 марта қўлланган. Сўз бошқа достонлар матнида ҳам фаол. Чунки кўплаб орзу-ниятлар оғушида яшаётган достон қаҳрамонлари уларни амалга ошириш режаларини тузишади, натижалари ҳақида бир-бирларига гапириб беришади ва ҳоказо: *Шу дунёда бир армоним бор эди, // Ўйнасам дер эдим сендай гул билан* (301). *Бу дунёда бир армоним шу эди, // Ўйнасам дер эдим сендай гул билан* (301). *Ишим йўқдир давлат билан, зар билан // Бу дунёда бир армоним шу эди, // Ўйнасам дер эдим*

сендай ёр билан (301). Ёки: Подшо ўрнидан туриб:- Жонидилим, дунёда ёлғиз ўғлим, сени тирик кўрдим, энди армоним йўқ,- деб қоматини букиб, кўзидан ёш тўкиб, Сувонхонга қараб бир сўз деди: Қариликда отанг кўрди юзингни, // Энди ўлсам, болам, йўқдир армоним (312) каби.

Мана шу тарзда сўз афористик мазмундаги турғун жумлалардан ҳам ўрин олади: Мен турурман Оқтош элнинг полвони, // Ўғил суйган кишининг йўқдир армони (365). Шу боис уни дostonлар тилига хос бирлик сифатида эътироф этиш мумкин.

Ўзбек тилида форс тилидан ўзлашган *бадан* ва *тана* сўзлари мавжуд. Дostonда уларнинг биринчиси 8, иккинчиси 6 марта қўлланган. Улар ўзаро синонимик муносабатда бўлса ҳам, маъно оттенкаларига кўра фарқланади ва бу фарқларга Ислom шоир ҳам эътибор берган. *Бадан* сўзини «тананинг, гавданинг сирти, сиртқи қисми»²⁸ маъносида, асосан, Орзигулга нисбатан ишлатган: Орзигул ойим Сувоннинг камарини ечиб, совутларини олиб, ўқни тўшидан, икки ўқни қўлидан, ҳаммаси бўлиб душманнинг саккиз ўқини баданидан олди (327). Қонли қўлини Орзигулнинг баданига нишона қилди (348). Канизларга Орзигулнинг баданини кўришга буюрди. Қизлар Орзигулнинг баданида қонли беш бармоқ изини кўрдилар (353).

Ушбу сўзнинг подшоҳ Султонхоннинг оти Олмакўзга нисбатан ишлатилгани поэтик жиҳатдан самарали чиққан. Отни эгарлаш учун яқин борган Оққиз унга шундай мурожаат қилади: Тўрт оёғинг - тўртта қозиқ, // Сиртинг сулув, сағринг ёзиқ. // Баданинг қизлардан нозик, // Жонивор, келгин бу юганга (294).

Бадандан стилистик жиҳатдан фарқланиб, нисбатан кенг кўламли бўлган *танани* ҳам Ислom шоир икки

²⁸ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: ЎзМЭ, 2006, -Б.132.

Ўринда муваффақиятли қўллай олган: *танага олов кирмоқ, танага доғ қўймоқ: Эрназар дер, олов кирди танама, // Бош фарзандим, пулга берсам бўлама?* (269). Қариганда доғлар қўйиб тансимга, // Кўп вақт бўлди ташнадирман боламга (340). Подшоҳ одамлари Эрназар боғбовникига ўғлини қиз болага алмаштиришни сўраб келган пайтдаги ва Султонхоннинг ўғли Сувонхонни соғингандаги ҳолатлари тасвирида *тана* элементи муҳим поэтик деталь вазифасини ўтаган.

Гарчи «Орзигул»да *баччагар* сўзи бир марта қўлланган бўлса ҳам уни халқ дostonчилигига хос сўз сифатида қараш керак: *Сен, баччагар, қилган ҳамма ишларингни ўзинг биласан,- деб қўлини боғлаб олди* (372). Форс тилида *югурик, учқур, ўйноқи* маъноларини берадиган *бедов* сўзи дoston қаҳрамонларининг доимий йўлдоши бўлган отга берилган сифат бўлиб, уни ҳам хос сўзлар қаторида қараш тўғри бўлади. «Орзигул»да 10 марта қўлланган: *Бир оти бедовдир бир оти пирок, Минмоқчи бўлганди бу бизнинг чироқ* (293).

Беқарор сўзи ўзлашган элементлар орасида фаол қўлланганларидан биридир. У 9 марта ишлатилган, Ислом шоир унга алоҳида муносабатда бўлганлигини сезиш мумкин: *беқарор бўлмоқ*; (279, 297, 324), *беқарор жавлон айламоқ* (279), *ошиқи беқарор* (288), *беқарор иш* (330) каби. Бир ўринда сўз *бетоқат* бирлигига синоним сифатида қўлланган: *Орзигул беқарор бўлиб, кўшиқдан қараб турган эди* (324) - *Орзигул бетоқат бўлиб, кўшиқдан қараб турган эди*.

Сувсиз ва гиёҳсиз тақир, чўл, *сахро* маъносини берадиган *биёбон* сўзи дostonлар тилидаги эътиборли бирликлардан биридир: *Бир отларин чопмоқ бўлди бу дўстлар, // Биёбонни кўриб ҳавас қилишди* (298). Бу эпик асарлар воқеаларининг айнаи шундай манзилларда кечиши билан изоҳланади. Дostonдаги фаол сўзлардан

хисобланадиган *боғ* (15 марта) ва *боғбон* (59 марта) сўзларини ҳам шу маънода тушуниш тўғри бўлади. 16 марта қўлланган *булбул* сўзи ҳам анъанавий образ ифодаси, боғ тасвирининг асосий унсури сифатида иштирок этган.

Биродар сўзи дoston матнида ундалма вазифасида келади: *Биродарлар, жўйингизлар тушимни, // Ё Сувонхон шундан хурсанд бўларми? (289). Биродарлар, тоза шунга қаранглар, // Мабодо, бўлмасин тўранг боласи (365).*

Гарчи *кўп* (52 марта) ва *мўл* (3 марта) сўзлари *бисёр* маъносини бера олса ҳам dostonда кейинги сўзга мурожаат қилинган: *Оғзинг тўлганича сол қалинингни, // Бисёр қилгин қариганда молингни (272). Бисёр бўлур ақлдорнинг давлати, // Баъзиларнинг зиёдадир меҳнати (364).* Буни биринчи мисолда мисрадаги сўзлар бўғинларидаги мувозанат, иккинчи мисолда эса бўлур, *ақлдор* сўзларига мос равишда ифода услубининг юқорилиги билан изоҳлаш мумкин.

Бу майдонда эркак-аёл *баробар*, // Ёринг учун *гайрат қилгин, диловар (328).* Форсча *баробар* сўзи матнда фақат бир марта қўлланилган. Қолган ўринларда *тенг* сўзи ишлатилган. Бунинг қўлланиши поэтик талаб – *диловар* сўзи қофия сифатида қўлланилган, деб ўйлаймиз. Сўзнинг ўзлашиши поэтик талаб билан бўлишини бошқа ўринларда ҳам кузатамиз: *Мабодо, кетимдан келмасин душман, // Келиб қолса, ёвим менинг – Қорахон, // Келса олиб кетар мени, бегумон, // Кўп кечикмай, тезроқ келинг, тўражон (306).*

Doston матнида *бахмал* сўзи кам, бор-йўғи 2 марта қўлланилган бўлса-да, уни эпик асарлар тилига, айниқса, маиший доирадаги материаллар, асбоб-анжомлар билан боғлиқ тасвирларга хосланган деб ўйлаймиз: *Энанг Сувонжонга миндирай, деб бахмал тўрвада кишимни*

емин бергандир (292). Ёв келганда бедов отлар чоңилар, Терлаб келса, бахмал жуллар ёпилар (360). Аксарият ҳолларда эпитет вазифасини бажариб келадиган ушбу сўз бошқа достонлар тилида бахмал ўтов, бахмал парқув (ёстиқ), бахмал уй, бахмал қопланган кигиз, бахмал жул, бахмал гул («Алпомиш»), бахмал ёлпўш, бахмал девор, бахмал дарвоза («Холдорхон») тарзида фаол учрайди. Гарчи «Орзигул»да учрамаса-да, бахмалнинг синоними банот ҳам халқ оғзаки ижоди намуналарида кўзга ташланиб туради: банот жул, банот тўрва («Алпомиш»), банот айвон («Холдорхон»), банот чилвир, банот уй («Якка Аҳмад») каби. Шу қатордаги духоба сўзини фақат Ислом шоир ишлатган: Духоба кўрпачага ўраб, гулдай юзига қараб, бағрига босди (343).

Достон матнида ўзлашма бирликлар иштирок этган жон баҳра топмоқ (305), баҳра олмоқ (361), ёв бошига бало ёғдирмоқ (330), баъзи чоқ (292), бадарга қилмоқ (359), барбод айламоқ (290), баркамол ўғил (342), бовар қилмоқ (372), бурро тил (335) сингари бирликларга ҳам дуч келинади.

Шунингдек, «Орзигул» матнида амри вожиб, тарки вожиб, бисёр қилмоқ, ҳусни хиромон сингари форсча-тожикча изофали қурилмалар ҳам қўлланилганки, улар тиллараро трансформациянинг қадимдан эканлиги ҳақида далолат бериб туради: Амри подшо вожиб, ҳеч ким тарки вожиб қилолмайди (268). Оғзинг тўлганича сол қалинингни, // Бисёр қилгин қариганда молингни (272). Худойим қиз берди, ҳусни хиромон, // Кўрганда бўлибди ақлимиз ҳайрон (276) каби.

Аммо барча ўзлаштиришларни ҳам ижобий ҳодиса сифатида қараш тарафдори эмасмиз. Масалан, Ислом шоир қўллаган урфият сўзини матн мазмунига ёпишмаган деб ҳисоблаймиз: Урфиятда, гумон имондан айирар, деган гап бор (352).

Қисқа таҳлиллардан шу нарса маълум бўладики, дostonдаги ўзлашган сўзларнинг Ислom шоирнинг сўзга бўлган масъулияти ҳақидаги тасаввуримизни янада аниқлаштиради. Бахши уларни танлаб, ўрнига қўйиб, экспрессив имкониятларини эътибордан қочирмаган ҳолда ишлатади. Баъзан уларга имтиёз беради, баъзан бу қўлланишларни дoston поэтикаси тақозо этади.

Диалектизмлар. Дostonлар лексик фондининг салмоқли қисмини диалектал элементлар ташкил этади ва бу ўзбек халқ эпик асарларининг катта қисми қипчоқ диалекти вакиллари томонидан яратилганлиги, бинобарин, Ислom шоир Назар ўғлининг тили ҳам қипчоқ шеваларига мансублиги билан изоҳланади.

Дoston диалектал лексикасининг барчасини таҳлил этишга монография ҳажми имкон бермайди. Шу боис фақат адабий тилимизда муқобили бўлмаган айрим элементлар хусусидагина мулоҳаза юритамиз.

Уларнинг маълум қисмига дostonни ёзиб олувчи томонидан изоҳ бериб ўтилганлиги ижобий ҳодисадир: *тироқ* – *яхини от* (267), *хайкал* – *бўйинга тақадиган безак* (270), *донакор* – *бириктирувчи, уловчи* (271), *тозиёна* – *қамчи* (271), *тули* – *тоғнинг баланд чўққиси* (283), *жсайнагир* – *яшамагур* (294), *янгишамоқ* – *боланинг дод деб, чирқиллаб йиғлаши* (347) каби.

Лекин *жсайнагир*нинг *яшамагур* тарзида изоҳланишига қўшилиб бўлмайди. Сўзнинг маъноси ЎТИЛда тўғри берилган ва фольклорга хослиги таъкидланган: «Яшнамоқ, гул-гул очилмоқ».²⁹ Оққиз томонидан ўзини тишлаб олган Олмакўз номли отга нисбатан *Ёмонлаб ўлгир, жсайнагир// Қозонда гўштиг қайнагир. // Беклар гўштигги чайнагир, // Нима қилди Оққиз сенга?* (294) дейилганида сўз ўзининг асл маъносига тескари, яъни *яшамагур* мазмунида қўлланилган

²⁹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. Биринчи жилд. – Т.: ЎзМЎ, 2006, –Б.66.

бўлиши мумкин. Изоҳдаги бундай тахмин ҳам масаланинг асл моҳиятини очиб бермайди, албатта. Импровизация жараёнида бахшининг тил учида турган *қайнағир, чайнағир* элементлари *жайнағирни* қўллашни тақозо этган, деб ўйлаймиз.

Пироқ сўзини Ислом шоир 2 марта қўллаган: *Пироқлар белига бу кун минайик, // Ғайрат қинглар, биз шикорга борайик* (267). *Бир оти бедовдир бир оти пироқ, // Минмоқчи бўлганди бу бизнинг чироқ* (293).

Ҳайкал сўзини олайлик: *Бир кун Орзигул богда, гуллар орасида сочини ўриб, экилган ниҳол гулларни кўриб, якка-якка оёғини босиб, мушку анбар - ипор сочиб, тилла ҳайкалларни осиб, гул юзига улар муносиб* (270). Бахши таърифлаётган тилла тақинчоқлар – ҳайкалчалар шаклида ясалган бўлиши мумкин. Матнда *тақинчоқ* сўзи эллипсисга учрагач, *ҳайкал* метонимияга айланган.

*Донакор*нинг ЎТИЛда фольклор тилига мансублиги қайд этилиб, маъноси *воситачи, вакил* деб изоҳланган.³⁰ Сўз халқ тилида ҳозир ҳам мавжуд ва у темирчиликда металлларни бир-бирига улайдиган модданинг атамаси сифатида юзага келган, кейинчалик кўчма маънода – инсонларни, суҳбатларни бир-бирига уловчи восита сифатида қўлланила бошлаган деб ўйлаймиз: *Э султоним, шаҳарга - салтанатли пойтахтга борайик, элу қўргоннинг омонлигини кўрайик, қайтиб бизлар совчиликка келайик. Оралikka хўб донакор бўлайик* (271). Аслида бу сўз *танакор* ва фонетик ўзгаришга юз тутган.³¹ Унинг маъносини Б.Тўйчибоев ва Қ.Қашқирлилар «Доно, оқил, одамларни бир-бирига яқинлаштирувчи, жипслаштирувчи, келиштирувчи» тарзида изоҳлашган.³²

³⁰ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. Биринчи жилд. – Т.: ЎзМЭ, 2006, -Б.554.

³¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. Учунчи жилд. – Т.: ЎзМЭ, 2007, -Б.659.

³² Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зомининг тил қомуси. – Т.: «Академнашр», 2012, -Б.352.

Тозиёна. Қосимбек, Ҳайдарбек хон қошидан чиқиб, йўл юриб, отга тозиёна уриб, кайфини суриб, чошка вақтида Эрназар богбонникига кириб келди (271) мисолидаги тозиёна бошқа шоирларда учрамайди. Бизнингча, тозиёна сўзи қамчининг аниқловчиси бўлган ва аниқланмиш нутқда эллипсисга учраши оқибатида унинг вазифасини бажаришни ўз зиммасига олган.

Чавки/човки. Жуда кам учрайдиган сўз. «Орзигул»да 1 марта қўлланган: Уч кунлик тўй эълон қилдилар. Созандалар созни чалиб, ёш йигитлар ўйнаб, жувонларни ўйнатиб, човкилар қурдириб, ҳар кимнинг кайфи чоғ бўлиб, тўй бошлаб юбордилар (369). Унинг маъноси Т.Нафасов томонидан қуйидагича изоҳланган: «1. Кўп кишилиқ базм. 2. Тўйларда қиш ойларида кўп киши иштирок қиладиган ўйин».³³ Юқоридаги мисолдан эса унинг учинчи маъноси — базмлар ташкил этиладиган, ўйинлар ўйналадиган жой маъноси ҳам борлиги ҳам маълум бўлади.

Чулон. Беклар чулонларни тарқатиб, Султон билан бирга Оқтошга қайтдилар (372). Достон матнида фақат бир марта қўлланган чулон/шулон қишлоқ аҳолиси тўй-маросимларида ишлатиладиган сўз бўлиб, тугун оши деган маънони билдиради. Унинг достон матнида учраганлиги мазкур сўзнинг халқ маиший лексикаси таркибидан мустаҳкам ўрин олганлигидан далолат беради.

Қанжига. Ушбу сўз «Орзигул» матнида икки ўринда келган: Иккита яроқ: бири қилич, бири милтиқ қанжигасага шлинган (280). Отасидан оқ фотиҳа олиб, дўстлар бир-бирига қарашиб, кийган сарполари ярашиб, ўйнаб-кулиб, чин рухсат деганини билиб, довуллари қанжигасига илиб, шаҳарнинг дарвозасидан чиқдилар (298). Гапларнинг мазмунидан келиб чиқиб, уни илгак маъносида

³³ Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. -Б.333.

тушунишимиз мумкин. ЎТИЛда ушбу сўз қанжи(р)га тарзида келтирилган ва «Юк ва бошқа нарса боғлаш учун эгар орқасига маҳкамланган тасма, боғич ёки илгак», деб изоҳланган.³⁴

Ушбу сўзга монанд қанжигали атамаси ҳам бор. Агар атаманинг этимологиясига оид мулоҳазаларга эътибор берадиган бўлсак, қанжигга ва қанжигали атамаларининг бир-бирига алоқаси йўқдай. Қанжигалини Т.Нафасов умумтуркий этноним сифатида изоҳлайди. Олимнинг маълумотларига кўра, ўзбек уруғларидан бўлган қанжигали кўнғиротларнинг беш бўлиmidан бири. Тилда маънолари мутлақо бошқа-бошқа бўлган шаклдош сўзларнинг бўлиши камдан-кам учрайдиган ҳолат. Шу маънода бу икки сўз ўртасида ҳам қандайдир боғланиш бўлиши керак. Чунончи, қанжигга хоннинг бош кийимини осиб кўядиган илгак бўлган бўлиши, кейинчалик сўзда маъно тараққиёти юз бериб, полисемантик бирликка айланиб, умуман, илгак маъносида қўлланган бўлиши мумкин.

Ислom шоир баъзан сўзларнинг адабий шаклидан кўра диалектал вариантини қўллашни маъқул кўради. Масалан, бирон марта манзил сўзини ишлатмагани ҳолда 5 марта мазгилни қўллаган: *Сенга мазгил қилдим бир Қушқанотни, // Тақдирингга солиб Сувондек мардни (280). Менга агар чиндан жавоб бўлмаса, // Қушқанот кўргонни мазгил қиламан (312)* каби.

Шоир қўллаган диалектал сўзларнинг асосий қисми маиший лексикага оид ва улар дoston қаҳрамонларининг турмуш тарзи билан боғланади. Таҳлил қилинган бирликларнинг бошқа муқобили йўқлиги, уларнинг шу ҳолича адабий тилга олиб кирилганлиги шеваларнинг адабий тил меъёрларини юзага келтиришда ва бойитишда асосий манба эканлиги ҳақидаги қарашларни тасдиқлайди.

³⁴ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдди. Бешинчи жилд. – Т.: ЎзМЭ, 2008, -Б.237.

Қўлланиш доираси чегараланган бўлишига қарамасдан, айрим диалектал birlikлар дoston матнида образли ифода учун хизмат қилганки, бу Ислom шоир поэтик мушоҳадаси кўламидан ва маҳоратидан далoлат беради.

2.3. Достоннинг семантик-стилистик хусусиятлари

«Орзигул» матнида учрайдиган лексик birlikларнинг асосий қисми кўп маъноли яъни полисемантик сўзлардир. Уларнинг айримларини кўздан кечирамиз.

Бош. ЎТИЛ билан олиб борилган қиёсий таҳлилларга асосланиб, юзга яқин ўринда қўлланган *бош* сўзи «Орзигул» матнида ўзининг деярли барча семантик-стилистик маънолари билан иштирок этган, деб бемалол айтиш мумкин. Шу билан бирга, айрим ҳолатларда Ислom шоирнинг мазкур сўзга ўз ёндашувлари борлиги ёки унинг қўлланишидаги халқона услуб ҳам кўзга ташланиб туради.

Ушбу birlik достонда, аввало, ўз, яъни *тананинг* бўйиндан юқори қисми, калла маъносида ишлатилган: *Қорахон подшо салтанатли беклар билан тилла жигаси бошида, жонкуяр беклар қошида ... келиб қолди* (270). Қолган ўринларда маъносида семантик-стилистик ўзгаришлар юз берган ҳолда қўлланилган. Масалан, куйидаги маъноларда:

-биринчи, бош фарзанд: *Бош фарзандим, пулга берсам бўлама? // Букун келдинг, эрта боққа йўлама* (269);

-бутунлай қайтмайдиган бўлиб кетмоқ – бош олиб кетмоқ: *Ота дейман, мен сизларга ёлвориб, // Бошимни олиб кетай мен гариб* (277);

-дуч келмоқ, учрамоқ – бошига тушмоқ: *Пушаймони борди охири ишди, // Шу кечган савдолар бошимга түшди* (277). *Тугалмас савдолар түшди бошима, // Қулоқ солинг, дўстлар, бу нолишима* (289);

-кийим – уст-бош: - Уст-боиларингизни ечинг, чаққон бўлинглар, ярим тсни йўлдан тўда пойга қиламан - деди (285);

-нарсa ёки у ўрнашган жой атрофи – ўчоқ боши: Хотинини ўчоқ бошида кўриб, бери кел, деб чақириб олди (274);

-олдига, ёнига – бошига бормоқ, бошига келмоқ, бошида тўхтамоқ: Дунда Оққиз деган каниз отнинг бошига борди (294). Мабодо бошингга душман ёвлаб келса, номардни ўлдир, аямагин (314). Бир ой бошимга келиб тўхтаб, бир чўлпон юлдуз ёқамдан кирди, этакдан тушиди, билмаганга бу кўп мушкул ишдир (289);

-ташвиш келтирмоқ – бошга мотам солмоқ, бошга тўполон солмоқ, бошга бало ёғдирмоқ: Жазосини бериб у Оллоёрни, // Мотам соб бошига бойлаб келайин (372). Муҳлат тўлди - келди Сувон // Бошингга соларман тўпон? (326). Тургин, тўрсин, от белига минайик, // Ёв бошига балолар ёғдирайик (330);

-юқори лавозимдаги раҳбар – бош вазир: Бош вазир сўз бошлади (336);

-ўз ҳаётида кўрмоқ, ҳис қилмоқ – бошидан ўтмоқ: Бу ҳолни кўрган Орзиғул Дилмуродни чақириб, кўзига ёш олиб, бошидан ўтган воқеаларни эслаб, бир сўз деб турган жойи (366);

-ўз ҳаётидан кечирмоқ – бошдан кечирмоқ: - Мен кўп огир кунларни, азобларни бошимдан кечирдим (367);

-қайғу-аламга дуч келмоқ, учрамоқ – бошга қайғу-алам тушмоқ: Қайғу-алам букун тушиди бошимга// Ҳеч ким раҳм айламас кўзда ёшимга (330);

-қийналмоқ, азобланмоқ – бошга солмоқ: Қиёмат кун бу бошингга солади, // Бошинг кесиб, тилла дорга илади (273);

-ғамхўрлик – бошга соябон бўлмоқ: Ким соябон бўлар муштира бошимга (330);

-гамхўрлик – бошида турмоқ: Бошингда турганда хоннинг сояси, // Кўзимнинг равшани, Оқтош тўраси (291);
-ҳар битта – уй бошига: Борган ерим дашти-майдон далами? // Уй бошига хоним ўтин солами? (309).

Ислом шоир бош компонентли ушбу фразеологик бирликларни (бундан кейин ФБ) қўллаш билан бир қаторда, айрим пайтларда уларга ижодий ёндашади. Масалан, тақдирда бор/пешанада бор мазмунидаги бошида бор иборасига шаклан ўхшаш иборани қўллайди ва бу қўллаш бисот маъносига тенг келади: бошингда борми: Мен сўрайман сендан энди, тўражон, Мендан бошқа ёринг борми бошингда? (302). Ушбу қўлланишга халқ тилида унаштирилган маъносидаги боши боглиқ ибораси асос бўлган.

Бош сўзидан юзага келган бош эгаси перифрастик бирлигини умуман раҳбар, бошлиқ маъносида Ислом шоир ғоят самарали қўллаган: Бу ҳолимни сўрамагин, чўпонжон, // Бош эгаси, раҳбаримдан айрилдим (329). Ёки Отим Орзигулдир, гул юзли дилбар, // Бу бошим раҳбарсиздир, муқаррар (279). Шунда эсаллодлар бошчиси: - Арзим бор деди, тақсир! - деди (309) каби.

Халқимизнинг же-ловчи гуруҳи орасида якка-ёлғизлик маъносида бир бош ва ортиқчалик қилмоқ маъносида – бир бошим сизмади ибораси ҳозир ҳам қўлланилади. Достонда бир ўрнида ёлғизнинг қўлланиши ифоданинг таъсирини кучайтирган: Орзигул дер, қулоқ сонг нолишима, // Ёлғиз бош сизмади эли хешима (281).

Халқ орасида эгилмоқ маъносидаги бош урмоқ, кўпинча, оёғига бош урмоқ шакллари учрайди. Унга достон матнида ҳам дуч келамиз: Улуг кўрсам ман уларга бош урдим (314). Айни пайтда, Ислом шоир унга эквивалент тарзида бошини букмоқ иборасини ҳам қўллаган: Отаси айтди: - Беш кунлик ваъдада тургин, болам, қариган чогимда бошимни букма (298). Бошқа ўринларда бошни қад

сўзи билан жуфтлаштириш эвазига иборанинг уят-номусдан бош кўтаролмайдиган ҳолатга туши(ир)моқ маъноси³⁵ кучайтирилган: *Отда туриб қад-бошингиз букилди, // На хислат бор, сиздай хоним йиқилди* (270). *Сувонхоннинг қадди-бошин букдириб, // Ҳасрат билан кўздан ёшин тўкдириб* (351). Шунингдек, қуйидаги мисолда бош ўрмоқ иборасининг бошқа бир имконияти – дод солмоқ, фарёд қилмоқ ибораларига тенг келаётган маънолари ҳам ифодаланган: *Билди энди ҳақиқатда ўлади, - Бўлмай кетгур, бу бошимга етди, - деб, Туриб ўрнидан, бошини уради* (268).

Ислом шоир ўзини нимагадир, масалан, ўлимга тайёрламоқ маъносида – бошни чоғламоқ иборасини ишлатган: *Қирқ йигит Эрназар бозбонникига бориб, бозбон билан хотинининг кўлини бозлаб, бошини ўлимга чоғлаб, ҳар қадамда бошига бир қамчи ташлаб* (316). Худди шу мисолда бўлгани каби бошқа ўринларда ҳам ижодкор ўлим билан боғлиқ фразеологик ибораларга алоҳида масъулият билан ёндашганлиги кўзга ташланиб туради. Масалан, *ўлдирмоқ, нобуд қилмоқ* маъносида *бошига етмоқ, бошини олмоқ, бошини танасидан жудо қилмоқ* иборалари билан биргаликда *бошни дорга шмоқ, бошни шмоқ* вариантларни ҳам қўллаган: *Қиз бўлмай кетгур, бошимга етди* (268). *Ғаним бўлса унга гавго соламан, // Бирини кўзлаб, ўнин бошин оламан* (321). *Агар Сувоннинг келаётгани рост бўлса, қонингдан кечдим, оғзи тўлганича айтсин, инъом берай, от миндириб, тўнлар кийгизиб, сарпароз қилмоқ керак, ёлгон бўлса, бошини танасини жудо қилинлар!* - деди (309). *Қайтиб келиб ўғил юзин кўраман, Қиз тугсанг, бошингни дорга шламан* (268). *Сувонхонни олиб келиб, кун чиқар дарвозага бошини шмасам, Қорахон отим ўчсин* (317). Шу мазмундаги бошни кесмоқ жумласини икки

³⁵ Раҳимтулов Ш. Ўзбек тили фразеологизмларининг изохли лугати. – Т.: «Ўқитувчи», 1978, -Б.50.

маънода – ҳам ўз, ҳам кўчма маънода тушуниш мумкин: *Орзигул ҳам қилич силтаб, Қанчасининг бошин кесди* (328) каби.

Достонда қайта, қайтадан, янгидан, бошиқатдан, яна маъносини берадиган қайта бошдан ибораси сўзлашув услубида ҳозир ҳам фаол ҳисобланади: *Қайта бошдан мени деса тўрангиз, // Ола берсин душманимдан ўчини* (368). *Қайта бошдан сиздан савол сўрайман* (312).

Шунингдек, ҳеч кими йўқ, сўққабош маъносида ёлғиз бош, якка бош иборалари қўлланилган ва улар тасвирнинг самарадорлиги учун хизмат қилган: *Орзигул ўнг сунага Бу кулда ёлғиз бошли билмагин, // Сен ўзингни кўрина ўққа солмагин* (304). *Қиёмат савдолар бўлди ўзлингга, // Якка бошим мусофир бу элингга* (349) каби.

Бош сўзининг полисемантик хусусиятлари -ла кўрсаткичи ёрдамида ясалган феълли бирикмаларда ҳам ёрқин намоён бўлади:

-бирор вазифани амалга оширмак – ўйин бошламок: *Уч кундан кейин қолмайман, // Икки кунда мен келмайман, // Уч кундан сўнг ўйин бошлайман.* (323);

-йўналтирмак – бошлаб кетмок: *Орзигулни олдиға солиб, тоғлараро йўл бошлаб кетаверди* (359);

-тараддудланмок – эгарлай бошламок: - *Хоҳи жавоб беринг-берманг, отажон! Ваъда қилган дилбаримга бораман, – деб, Сувонхон отини эгарлай бошлади* (313) каби.

«Орзигул» матнида 98 марта қўлланган бош сўзи билан биргаликда, гарчи кам миқдорда бўлса-да, унинг калла ва сар синонимлари ҳам қўлланган. Сарнинг қўлланиши поэтик талаб – қофия эҳтиёжи (сар-ёр) билан бўлган: *Ёмон савдо тушди дейди сарима// Келса нима дейман, – дейди ёрима?* (350). Калла эса матнда ўзининг салбий оттенкаси билан иштирок этган: *Сенинг билан қувалашар, // Тошдай калланг ерга тушар* (322) ва, асосан, каллани

чолмоқ ибораси таркибида келган: *Олмакўз ҳайвони қурсин, // Қассоблар каллангни чолсин, // Парча-парча гўштигини, Беклар хомталаи қилсин* (295). *Қиличимни қўлга олай, // Етиб олиб калланг чолай* (322). *Мани Сувон аждарҳо дер, // Каллангга истиҳон чолай* (322).

Англашиладики, бир синонимик қаторни ташкил этадиган *бош*, *калла*, *сар* сўзлари дoston матнида алоҳида-алоҳида маъно ҳамда вазифалари билан қатнашган ва улар ўртасидаги ўзаро алмашинув ҳолатларини таҳлил этишга эҳтиёж йўқ.

Ислом шоир қўллаган *бош* компонентли ФБларни ибораларнинг ҳозирги адабий тилимизда ҳам фаол қўлланиб келинаётган бир йўналиши сифатида қараш мумкин.

Гул. «Орзигул» дostonида бадий-эстетик жиҳатдан муҳим ўринни эгаллаган тил бирликларидан бири *гул* сўзидир. Ушбу бирлик 53 та сўзшакл таркибида 443 марта қўллангани ҳам унинг салмоғидан далолат беради. Тўғри, унинг 320 таси Орзигул сўзи таркибида келган, бу 72 % ни ташкил этади. Аммо қолган 28 % сўз, шунингдек, Орзигул таркибидаги *гул* элементи ифодалаган маънолар мазкур бирликнинг лексик-семантик ва функционал-стилистик имкониятларини эпик асарлар матнида ёки бир бахши ижоди мисолида тасаввур қилишимизга ёрдам бера олади.

Биринчи навбатда, сўз ўз маъносида, яъни ўсимлик турларидан бири сифатида воқеалар содир бўлаётган жой тасвирининг реал манзарасини ёритишда қатнашади: *Бир кун Орзигул богда, гуллар орасида сочини ўриб, экилган ниҳол гулларни кўриб, якка-якка оёгини босиб, мушқу анбар - ипор сочиб, тилла ҳайкалларни осиб, гул юзига улар муносиб, богнинг ичида юрган вақтида* (270). *Теваракда гуллар очилган, тўтилар, булбуллар сайраб турган* (286).

Сўзнинг ономастик элементлар таркибида келиши тилимизда қадимдан маълум. Дoston матнида ҳам бу ҳолат

кузатилади ва исмлар таркибида субъектив баҳо шакли сифатида иштирок этади: *Орзигул, Барногул, Паттигул, Тўтигул, Гулрухсор: Сен экансан яхши қушлар гўёси, // Отим Орзигулдир, Тўтигулнинг боласи, // Эрназардир мен шўрлининг отаси* (287). *Паттигул олиб келди сени кўтариб, // Шунда уч кунлик ўғлимиз бор эди, // Олиб келди Барногулнинг қизини.* (276). *Асли эгасини сўрасанг, Гулрухсор паридан қолган* (287) каби.

Гул сўзи исмлар таркибида «қотиб қолган»лиги маълум даражада унинг баҳолаш кучини сусайтиргани боис Ислом шоир айрим ҳолатларда субъектив баҳо шаклларини қаватланган ҳолда ишлатади: *Орзи+гул – Орзигул+ой – Орзигулой+им, Орзигул пари: Иккови бир-бирин вақтин хушлаб, дол белидан Сувонхон ушлаб, Орзигулой зулфини тишлаб* (325). *Саримирохўр келди десангиз, // Балки танир Орзигулой ўзимни.* (367). *Берсин менга, дейди Орзигулойим, // Ўн тўққиз хазина тўла пулини* (369). *Ошиқ бўлган у Орзигул парига* (371) каби.

Киши исмларида субъектив баҳо шаклларининг қаватланиши сўзлашув услубига хос хусусият бўлиб, бу анъана халқ оғзаки ижоди намуналарига ҳам кўчган. Бу ҳолат, айниқса, гулнинг стилистик формулалар таркибида келишида яққол намоён бўлади: *Севиб олган нозли ёринг гул бўлсин, // Душман киши бу дунёда йўқ бўлсин* (296). *Туш васлига киши гулдек сўлами? // Ҳасратидан энди тўранг ўлами?* (290). *Тор очилган гулзор богим, // Сувлидир сероб булогим* (303). *Кўкариб лолалар фасли гул бўлсин, // Суйганларинг қўш кокилли ул бўлсин.* (341) *Булбулнинг ошиғи қизил гул бўлар, // Меҳр тортиб икки ошиқ бир бўлар,* (343) *Хазон қилган богда гунча гулимни, // Кўрмоқчиман ўзим жону дилимни,* (353). *-Э ота, мен сизнинг қулингиздирман, чаманда очилган гулингиздирман, бир ёлғиз ўлингиздирман* (288) каби.

Ўзаги гул бўлган ўрин-жой отларининг матнда учраши ҳам Ислом шоирнинг мазкур сўзга муносабати алоҳида бўлганлигидан далолат беради: Ҳам гулистонни кўролмассан, султоним, // Ҳам кўлингдан кетар тахти элатинг (318). Мен сендан сўрайман, Эрназар богбон, // Гулистондай Орзижонни найладинг? (316). Боринг, беклар, тўғри Гулбан саройга, // Бир савдогар келган эмиш у жойга (338). Ясовулбошилар тезда Гулбан саройга етиб келдишлар (338) каби.

Энг муҳими, ушбу бирлик Ислом шоир тилида поэтик восита сифатида ўзининг бадий-эстетик салоҳиятини намоён эта олган. Жумладан, гап ичидаги гулнинг турли шакл ва турли ўринларда такрорланиши уни тасвир марказига кўчирган, дoston айтишда маромни таъмин этган, ифодага жозиба бахш этган ва шу йўл билан тингловчига таъсир этишининг ўзига хос йўлини топган: Богимда очилган гул билан гулзор, // Уларнинг ичида бўлдим беқарор (279). Отим Орзигулдир, гул юзли дилбар, // Бу бошима раҳбарсиздир, муқаррар (279). Эл деганда қувонади, // Ёр деб гулгул ёнади (298). Қайтадан саломат келдингиз, // Гули гулзор бу диёрга, // Қойил бўлдим учар қушга (324). Орзигул дер, гул юзлигим, // Менман кўзлари сўзлигим (335). Ўзини билган доноди, // Ёр гапига гул-гул ёнади (335).

Ушбу сўз ифодада ўхшатиш объекти бўлиб келади ва бахши учун энг эъзозли бўлган образлар ёки уларнинг сиймоси гулга ўхшатилади: Шу дунёда бир армоним бор эди, // Ўйнасам дер эдим сендай гул билан (301). Бу дунёда бир армоним шу эди, // Ўйнасам дер эдим сендай гул билан (301). Баъзи чоқлар зор қиласан изингга, // Оғзим қўйсам, болам, гулдай юзингга (292) каби.

Инсон ва гул қиёси, биринчидан, дostonчиликка хос бўлган гўзал ва бетакрор ибораларнинг юзага келишига асос бўлган. Масалан, гул юзли дилбар, гул юзли ёр жумлалари фақат дoston айтишда қўлланади: Бог ичида бир гул юзли

дилбарни кўрди (270). Ярим оқиом ўтгандан кейин бир гул юзли дилбар унинг тушига кирибди (288). Менга қўйсанг, Сувонжон, ихтиёрди, // Ўнта об берайин гул юзли ёрди (313). Иккинчидан, Ислон шоир бадий тафаккурида ёқимли метафорага айланган. Аммо бу метафора ҳаммага нисбат берилмайди. У фақат севимли кишига – фарзанд ёки маҳбубагагина муносиб. Масалан, Сувонхон Орзигулга қарата: Фотиҳа бер, гулим бизга, // Йигирма уч кун деганда, Етиб келарман сизга (305), дейди. Ёки Орзигул тилидан: Мен ошиқман кокилингга, // Бир гулман, тушдим қўлингга, // Ҳайда, айланай элингга (335). Дилмурод тилидан: Кулай келса, ташилаб мендай ўглингни, // Қон йиглатиб олиб кетар гулингни (344). Оқтош деган боғнинг ўзим гулиман, // Сўйлашга отамнинг сучук тилиман (371) каби.

Достончилик анъанасида гулнинг истиоравий қўлланиши бу билан чегараланиб қолмайди. Сўз ўзига ажойиб, қизил, нозли сингари муносиб эпитетлар олади ва бадий тасвирнинг тенгсиз намуналари яратилади: Богдан бир ажойиб гулнинг иси подишонинг димоғига урди (270). Қизил гулни, бобо, сиздан сўрайман, // Қўлингдаги бола кимнинг фарзанди? (365). Сира боқмай соғи билан сўлига, // Томоша қиб турди нозли гулига (332) каби. Мана шу маънода қуйидаги перифрастик жумлалар достондаги энг яхши ифода намуналари саналади: Ошиқ гул бўлмасин йўлингда ҳайрон, // Дол бўйингга садақадир хаста жон (306). Булбуллар соғинар Ирам гулини, // Жўр қилади гул шохида тилини (368) каби.

Эпитет вазифасини бажарадиган тоза элементи эса достон айтишдаги «хос эпитетлар» сифатида баҳоланади. Чунки бошқа бирон бир матнда тоза гул метафорик бирикмаси бу қадар эътибор қозонмаган. Мана унинг энг гўзал намуналари: Богбон бўлиб тергин тоза гулингни, // Камбағалсан, хўб биладан ҳолингни (269). Булбул яхши кўрар тоза гулингни, // Хосхона дер пойтахтли элингни

(272). *Таралган, очилган бу тоза гуллар, // Сийраб турган чаман узра булбуллар (286). Кулоқ солинг, мендай бобо тилига, // Сиз ҳам ошиқмисиз шу тоза гулга?* (318) каби.

Мумтоз шеърятда энг эътиборли нарсаларнинг гулга ўхшатилиши, айти пайтда, тил элементларини қўллашдаги тежамкорлик мазмунан ўхшатиш, шаклан эпитет бўлган бирикмаларни пайдо қилади. Унинг дostonлар матнидаги энг фаол кўриниши гул юз дир. «Орзигул»да бу бирикмага 22 марта мурожаат этилган: *Жом косангни қўлга олгин, гул юзли, // Олиб келгин сувни ўйнар қўл билан (301). Гул юзлигим, сарви санобар қомат, // Ота-энанг сенга бердим рухсат?* (315). *Бирини кўзлаб, ўнин бошин оламан, // Жавоб бер, гул юзли, ўзим бораман (321). Гул юзума мен рўмолни ўрайман, // Ошиқликка аввал-охир ярайман (343)* каби. Аслида гул ва юз бирикуви ўхшатиш воситаси ёрдамида содир бўлади: *На бўлди деб, Орзи олди тизига. // Телмуриб қарайди гулдай юзига (327).*

Иккинчи босқичда тежамкорлик тамойилига кўра ўхшатиш воситаси тушириб қолдирилади ва гул элементи юзнинг поэтик, яъни метафорик аниқловчисига айланади: *Сочин ёзиб, гул юзини ўйганди, // Гул юзига юзин элтиб қўйганди (327). Духоба кўрпачага ўраб, гулдай юзига қараб, бағрига босди (343)* сингари.

Учинчи босқичда гул юзли дилбар (270, 279, 288, 325), гул юзли ёр (313) бирикмаларида гул юз бирикмаси турғунлик касб этади ва яхлит ҳолида эпитетга айланади: *Бог ичида бир гул юзли дилбарни кўрди (270). Менга қўйсанг, Сувонжон ихтиёрди, // Ўнта об берайин гул юзли ёрди (313).* Улар бир-биридан ажратилганда бу вазифани бажариш имкониятидан маҳрум бўлади.

Тўртинчи босқичда шу тамойил асосида аниқланмиш ҳам тушиб қолади ва поэтик аниқловчи унинг вазифасини тўлалигича ўз зиммасига олади: *Бир коса сув олиб бергин, гул юзли (301). Жом косангни қўлга олгин, гул юзли (301). Не*

сабабдан аввал кулдинг гул юзли, // Қайтиб келиб, менга боқиб йиғлайсан? // Не сабабдан аввал кулдинг, гул юзли, // Ҳозир нега хафа бўлиб йиғлайсан? (319) каби.

Айрим ўринларда юз ўрнида бетнинг қўлланиши ифоданинг экспрессив кучига заррача салбий таъсир кўрсатмайди: Йиғлаб келиб жасадимни топасан, // Ганимат деб, гул бетимдан ўпасан (349). Гул сўзининг сийна, бўй элементлари билан биргаликда ҳосил қилган гул сийна, гул бўй бирикмалари ҳам Ислом шоир бадий тафаккурининг энг гўзал намуналаридир: Иккам тўқсон кўргонни мен сўрайман, // Кимлар сенинг гул сийнангга доғ кўйди (291). Ғариб энанг гул бўйингдан садага, // Оқтошнинг соҳиби, болам, йўл бўлсин? (296) каби.

Ва ниҳоят гул яна бир муҳим тасвирийлик вазифасини адо этади – бахши тилидан қуйилиб келаётган мисралар оқимининг поэтик структурасида гулингни-элингни-Орзигулингни, норимни-гулузоримни тарзида қофияни, оҳангдорликни таъмин этувчи воситалар, тасвир комплексидаги муҳим элементлардан бири бўлиб қолади: Булбул яхши кўрар тоза гулингни, // Хосхона дер пойтахтли элингни, // Подшомиз бизларни сенга юборди, // Хонимизга бергин Орзигулингни. (272). Уч ой бўлди мен йитирдим норимни, // Излаб топарманми гулузоримни? (318) сингари.

«Орзигул»даги биргина сўз таҳлили дoston куйлаш анъанасида махсус таянч сўз ва ибораларнинг мавжудлигини, улардан бири гул ва унга боғлиқ равишда юзага келган турғун бирикмалар эканлигини кўрсатади. Ушбу сўзни қўллашга бўлган эҳтиёж унда полисемантик маъно тараққиётининг юз беришига, бинобарин, бадий тасвирнинг дoston айтиш услубига мос келадиган санъатларнинг, турғун ибораларнинг юзага келишига туртки бўлган.

Омонимлар. Ислом шоир омоним сўзлардан ҳам моҳирона фойдаланган. Масалан, *камар* сўзини олайлик. Достонда сўз ўзи англатадиган ҳар икки маъносида ҳам қўлланган: 1. қайиш, чарм белбоғ ва 2. дарё, тоғларда сув ўйиб кетган чуқур жой маъносида: *Орзигул ойим Сувоннинг камарини ечиб, совутларини олиб, ўқни тўшидан, икки ўқни қўлидан, ҳаммаси бўлиб душманнинг саккиз ўқини баданидан олди (327). Чўпонлар қўйларини камарларга суриб, бир-бирови билан маслаҳат қилишиб, Доно айтди: - Мен кўчқорни сўйдим, бу кеча мен меҳмон қиламан, - деди (285). Асқар тоғдан ошириб, тоғларнинг камарида йўқ қилиб келарман, - деди (355).* Сўзнинг бу тарзда қўлланишида ҳеч қандай нотабийлик ёки образлиликка хизмат қилувчи ҳолатни кўрмаймиз. Аммо уч ҳолатда сўзнинг қўлланишида халқ оғзаки ижодига хос бўлган жиҳатлар бор.

Биринчидан, сўз ўзига халқ оғзаки ижодида фаол қўлланган доимий эпитет – *тилла* сўзини бириктириб келади: *Қаердадир ўйнаб-ўсган жойларинг? // Белинга ярашар тилла камаринг (284).*

Иккинчидан, камон ўқлари жойланадиган ўқдон садоқ дейилган ва унинг бир тури белбоғ шаклида белга боғланган ва шу предмет *садоқ камар* тарзида халқ оғзаки ижоди матнларида турғунлашган: *Белларига осган садоқ камарни, // Бир тарафдан меҳмон оғиб келганди (364).*

Учинчидан, *гайрат* камарини белга боғламоқ ибораси таркибида ядровий сўз сифатида қатъийлашган: *Совут-қалқонини олиб, гайрат камарини белига бойлаб, отига минди (313). Кўшкнинг олдида келиб, гайрат камарини боғлаб, қалқон, қиличини қўлига олиб, отга миниб, оёғини узангига тираб, Орзигул ойимга қараб бир сўз деди (320) каби.*

Англашиладики, ҳар уч ҳолатда ҳам камар ва унга боғланган сўзлар образлиликка даъвогар ва бу ҳолат унинг жангчи кийими таркибида халқ оғзаки ижодида алоҳида

этибор касб этган. Достонда тасвирланган образ тилла камар таккан, ғайрат камарини белига боғлаган баҳодир: Қаердадир ўйнаб-ўсган шаҳаринг, // Белингда бойлабсан тилла камаринг (302). Сувонхон отнинг эгар-юганларини тайёрлаб, ғайрат камарини белига бойлаб, ўйнаб-кулиб, жанг довулини эгарнинг қошига илиб қўйди (325). Камар сўзи билан боғлиқ ана шундай ифодаларнигина халқ оғзаки ижоди тасвир услубига хос, деб айта оламиз.

Ислом шоир маҳоратига, айти замонда, халқ достончилиги услубига мос келадиган яна бир жиҳат воқеалар баёнида аёллар образининг эркаклар образидан ҳеч бир жиҳатдан кам баҳоланмаслиги, улардан ҳам баҳодирона хислатлар ахтарилишидир. Шу маънода камар детали асарда ғоят муҳим ўрин тутди. Сувонхон вақтинчалик жангга яроксиз бўлганда ҳам у мағлуб саналмайди, камар Орзигулга тақтирилади: Шунда Орзигул ярадор Сувонни қолдириб, унинг уруш кийим ва қуролиларини олиб, уст-бошларини кийди, ёр камарини белига бойлаб, уруш асбобларини тақди, сочини бошига тугиб, телпакни бостириб кийиб олди (327). Бундай ҳолатда камар жасорат рамзи ва муҳим поэтик унсурга айланади.

От. Халқ оғзаки ижоди учун хос бўлган, биронта достон сюжети четлаб ўта олмаган *от* сўзи «Орзигул»да ўзининг барча лексик-семантик маъноларини, жумладан, омонимик хусусиятларини ҳам намоиш эта олган. Масалан: От минганда тошар унинг юраги, // Ғариб бўлса йўқдир унинг сўроғи (293) Бу Оллоёр гуноҳкорни топишдим, // Хоҳи сўйгин, хоҳи уни бойлаб от! (375).

Бу хусусият омошаклларда ёрқинроқ кўзга ташланади: **отар:** Тонг отар чоқда далага чиқиб қараса, сўфи азон айтаётган экан (289) - Агар сен Сувоннинг шогирди бўлмаганингда, сени қўкка отар эдим, - деди (321); **отимни:** Қорахон подшо, дер менинг отимни, // Олгин қулогингда айтган сўзимни (268) - Агар минсам ушбу келган ҳайвонни,

// Душманники деманг уибу отимни (281); отни: Орзигул қамчилаб отди, // Қилични қинидан тортди (331) - Тонг отди, ёруғ бўлиб, қуёшнинг нури ҳар томонга ёйилди (358) каби.

Достоннинг умумий фонида бу каби шаклдошликлар мавжуд бўлса ҳам, уларнинг қўлланишини маҳорат даражасига кўтарилган, деб бўлмайди, албатта. Чунки улар айнан шу шаклда турли ўринларда келади.

Микроматн таркибида келган мана бу мисолларда эса уларга поэтик вазифа юкланган: *Шоқаландар дейди менинг отимни, // Хосхона дер ўйнаб-ўсган юртимни. // То кўришгунча, Қингир бобо, рози бўл // Энди ҳайдар бўлдим бобо отимни (283). Отдан тушиб, бўлинг бизларга меҳмон, // Отим Доно – Хидирбойнинг чўпони (284).* Гарчи кам бўлса-да, достонда бу ҳолатлар, жозибадорлик, шеър айтишдаги ўйноқилик учун хизмат қилган.

Шунингдек, *от* сўзининг От чописа гумбурлар тоғнинг дараси, // Мардларни ингратар найза яраси (279) сингари стилистик формулалар, *«От айланиб ахир топар қозиқни», // Неча йиллар улар кўрди хўрликни (377)* каби халқ мақоллари таркибида ядровий бирлик сифатида келиши ҳам унинг халқ тилида, халқ оғзаки ижодида бадий-поэтик деталь бўлиб қадимдан ўринлашганини кўрсатади.

От элементининг исм (*Ўғлингнинг ва ўзингнинг отинг нимадир? – деб сўради (359); Отини Паттигул мома дегич эди 268*), жониворнинг бир тури (*Юлдузни кўзлайди минган бу отинг, // Сен кетган сўнг мен қилганман сўрогинг (315)* маъноларида келиши унинг семантик кўламининг кенгайиб боришига сабаб бўлган. Натижада бир неча ФБлар вужудга келган:

от қўймоқ: *Борсам нима дейди элнинг султони, // От қўйишиб қамчи уринг, бегларим (306). Аздарилиб от қўйганда, // Найза, қалқон ширқиллатди (299). Улар у ёқдан, Сувон бу ёқдан от қўйди (323). От қўймоқ маълум маънода*

ҳарбий атамалилик, яъни атака қилмоқ, атака мазмунига эга бўлиб, унинг фаоллиги жангнома мавзусидаги достонлар тили учун хос хусусиятдир.

от тортмоқ: Орзигул бир неча кунлар наст-баландлаб, от тортди (283). Юриш қилмоқ маъносидаги бу турғун бирикма кам қўлланилса-да, достонлар тилида сақланиб қолган: Қоражоннинг калима айтиб турганини бир кам тўқсон али кўриб: «Ошипчоқ, калампир, Қоражон тентак бўп қопти», – деб бир кам тўқсон али: – От торт, – деди («Алтомши»). Қўшин тортмоқ иборасининг мазмуни ҳам айнан шунга ўхшашдир.

Маънолари бир-бирига яқин бўлган от сурмоқ, от ўйнатмоқ, от чопмоқ/чоптирмоқ ибораларининг достонлар тилида фаоллиги отнинг ўзбек халқи ижтимоий ҳаётида ҳам асосий транспорт воситаси, ҳам жанг майдонидаги кўмакдош бўлганлиги билан изоҳланади: Халқ ўйнашиб-кулишиб, йигитлар кўчаларда от суриб, чопишиб, адашганлар топишиб ҳаммаси пойтахтга йигилди (377). Сувонхон от ўйнатиб, дарвозадан чиқиб кетди (321). Иккови от чоптириб майдонга борди (309). Олдимда от чопиб юрса дўстларим, Ғам чекишининг на эканин билмайман (291). Майдоннинг ҳавосин яхши биладан, Беклар билан от чопишиб куладан (292) каби.

Шунингдек, умумхалқ тилида фаол бўлган, отмоқ сўзи негизида юзага келган тонг отмоқ/оттирмоқ ибораси ҳам қўлланилган: Подшо давлатига бориб, сабр-тоқатсиз, ошиқлик дардида бедорлик билан тонг оттирди (271). От сўзига қўшилган -дир юкламасининг сўзлашув нутқидаги отди қисқарган шакли достон айтув жараёнида от ва отмоқ сўзи билан боғлиқ тарзда омонимик вазиятни вужудга келтирган: Кечаси бўлди, тонг отди, Уйқуси қобокқа қотди, Остида арғимоқ отди (336).

Баъзан ушбу сўз мазмунан унга дахлдор бўлган элементлар билан жуфтлашиб, умумлаштирувчилик

маъносини юзага келтирган: Беклар от-санжомларини тайёрлаб, бари шикорга тайёр бўлиб турди (267). Эртага эрта билан от-ярогингни олиб кел, - деди (342) каби.

Достонда **бор** сўзининг омонимик хусусиятлари намоён бўлганлиги ҳам кузатилади. Масалан, *мавжудлик* маъносида: *Момажон, бизда нима бўлар эди, нима тилайсиз? - Бор нарсани тилайман сиздан* (269); ҳаракатни ифодалашда: *Кўп овора бўлма болам, хору зор, // Ушбу йўлдан тўғри болам, шунга бор* (283). Шунингдек, кўмакчи феъл бўлиб келишида: *Сўраб боринг энди Қушқанотни, // Отангиздан тиланг беи кун муҳлатни* (290) каби.

Сўз ўз омонимик қаторидаги *марта, карра*³⁶ маъноларида ишлатилмаган. Ушбу маънода бир мартадан фақат Эргаш Жуманбулбул ва Фозил Йўлдошлар қўллаган: *Ҳо, Тўмбоқ, сен ҳийла қилсанг, фириб-найранг қилсанг ҳам, бир нав қилиб шу баччагарни бир қулайлаб, бир бор солсанг, ҳаммамиз қутулиб қолар эдик. («Холдорхон»).* *Ҳамма халойиқ йиғилиб, Ҳуснини бир бора кўрар («Баҳром ва Гуландом»).*

Туш/тушмоқ. Ўзбек халқ достонлари сюжетида туш кўриш мотивига ҳам тез-тез дуч келинади. Шу муносабат билан *туш* кўрмоқ, *тушга* кирмоқ, *тушини* йўймоқ сингари ибораларга мурожаат қилинади: *Ярим оқиом ўтгандан кейин бир гул юзли дилбар унинг тушига кирибди* (288). *Мен нозли кирганман сенинг тушингга, Мен муносиб сенинг қордай тўшингга* (288). *Сари дейди йўйганман тушимни, Юринг, топиб берай қочган қушингни* (361) каби.

Айни пайтда, унга шаклан ўхшаш бўлган *тушмоқ* феъли ҳам фаол ишлатилган ва бунда сўзлашув услуби ва халқ оғзаки ижодидаги ўзига хосликлар кузатилади, ўз маъноси ва турғун бирикмалар таркибида эркин қўлланилади:

³⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати. – Т.: «Ўқитувчи», 1984. – Б.32.

-ўз маъносида: Беклар *от қўйнииб хон қошига келди, отдан тушиб, аҳволини кўрди* (270). Орзигул *отдан тушиб, ўн тўрт чўпонга меҳмон бўлди* (284). Қаддингдан садага *Дононинг эсони, Туш, қаддингдан, от устидан, тўраэсон* (284) каби;

-кўчма маънода: тушмоқ – бормоқ: *Шаҳар ичидаги бир саройга тушди* (337). Гузари тушмоқ, кўчага тушмоқ иборалари ҳам шу негизда шаклланган: *Қайси элга тушса гузар, Шу тарафга сени чопар* (296). Қирқ дўсти билан *Сувон ўйнашиб-қулишиб, кўчага тушиб, қадам танилаб, ёронларнинг қўлини ушлаб, қирқ дўсти билан пойтахт борди* (291) каби.

Зиммасига тушмоқ маъносидаги тушмоқ дostonда халқона услубда қўлланган: *Шулар қаторида Сувоннинг дўсти Саримирохўрга ҳам бир эшак ўтин тушди* (307).

Айри тушмоқ, йироқ тушмоқ – узоқлашмоқ: Орзигул *ота-энасидаан йироқ тушувига кўнгли вайрон бўлиб, йиглаб бир сўз деди* (281).

Бошига тушмоқ – дуч келмоқ, учрамоқ: *Пушаймони борди охири ишди, // Шу кечган савдолар бошимга тушди* (277). *Қайгу-алам букун тушди бошимга// Хеч ким раҳм айламас кўзда ёшимга* (330).

Дамидан тушмоқ (шаштидан тушмоқ, ғзабидан тушмоқ, жаҳлидан тушмоқ) – пасаймоқ: *Мардни кўрган у лашикарлар, Номардлар дамидан тушар* (322). Мана шу тарзда қўлланишда услубий чегараланиш мавжуд. У сўзлашув нутқиға хосланган.

Изидан тушмоқ – таъқиб қилмоқ, кузатмоқ: *Икки ботир лочиндай бўй, Уларнинг изидан тушди* (333).

Йўлга тушмоқ – юрмоқ: «*Миниб олгин Қорақулоқ ҳайвонни, // Йўлга тушса, ўн уч кунда борасан*» (280) Беклар *кийикдан адашди, // Олҳалашиб йўлга тушди* (300).

Кўзи тушмоқ – қармоқ: *Ташқаридан кириб келса Орзигул, // Кўзи тушди иккаласин ёшига.* (275) Орзигулга

кўзи тушиб аждарҳо, // Билди шулдир шу шаҳарнинг эгаси (286) Ёвнинг кўзи Сувонга тушиди (321).

Маъкул тушмоқ – маъкул кўринмоқ, маъкул бўлмоқ: Шунда вазирнинг гапи Қорахонга маъкул тушиди. (336) Шунда Орзигулга Сувоннинг сўзи маъкул тушиб, Орзигул Холёр чолни чақириб, бир сўз деди (374).

Оғир аҳволга тушмоқ – қийналмоқ: Бир майдонни шикор қилиб, Сувонхоннинг кўнглидаги хафаликларини чиқармасак, ўғли билан ёрининг гамида тўрам оғир ҳолга тушган, – деди (362).

Олдига тушмоқ - бирор фаолият кўрсатмоқ: Сувонхонни кўрдим ҳам дея олмади, кўрмадим ҳам дея олмади, тили тутулиб қолди, қизариб-бўзариб, жаллодларнинг олдига тушиб кетаверди (308).

Ўртага тушмоқ, орага тушмоқ – воситачилик: Ота фарзандини ёмон кўрмайди, // Ораликқа тушиб келдим Оллоёр (341). Ўғилга бўлмайди ота гуноҳкор, // Орага тушибман бўлиб донакор (341).

Кўлга тушмоқ – тутилмоқ: Орзигул бир қарчигайнинг қўлига тушган экан, унинг чангалидан сиздай йўлбарс айирмаса, бу иш бозбоннинг қўлидан келмас, - деди (317). Баринг агар қўлга тушсанг, Оқтош элга олиб қочар. (322).

Ушбу сўз вақтинча тўхтамоқ, дам олмоқ маъносидаги қўна-туша шаклида фақат Ислом шоир томонидан қўлланган: Ҳар бир жойда қўна-туша, Йигирма уч кун деганда, Аввалги қочган бош кийик Бошлаб кетди Сувон мардни (300).

Бахшининг сўз танлаш маҳоратида қош сўзи ҳам мумтоз адабиётдаги туюқ санъати намунасига ўхшаб кетади: Қулоқ солинг бу менинг нолишима, // Бир душман келгандир шу Оқтошима, // Ошиқ эди у бир қалам қошима, // Толпинган боламни шунга олдирдим. // Раҳминг келсин кўздан оққан ёшима, // Бир душман келгандир менинг қошима (351).

Синонимлар. Умумхалқ тилининг таркибий қисми сифатида дostonлар тили ҳам синоним ҳамда вариантларнинг мўллиги билан ажралиб туради. Дoston айтиш жараёнида тилдаги бу ҳодисаларга тез-тез мурожаат этишнинг маълум сабаблари бор, албатта. Синонимик уядаги элементлар ўз семантикасига кўра айнан бир хил қийматга эга эмаслиги ёки функционал-стилистик нуқтаи назардан фарқланиши бунга сабаб бўлади. Баъзан эпик асарнинг шеърий йўл билан айтиладиган қисмида назмга хос бўлган талаб ва қоидаларнинг амал қилиши, ёки бўлмасин, ҳали адабий тил қоидалари қатъийлаштирилмаган бир замонларда шевачиликнинг кучли таъсири синонимлар ва вариантлар қўлланишига ўз таъсирини муттасил ўтказиб турганлигини ҳам эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам дostonлар халқ тили бойлиги ва семантик-стилистик имкониятларини ёрқин намойиш эта оладиган ўзига хос ойнадир. Ислom шоир “Орзигул” дostonида қўллаган синонимларнинг айримларини кўздан кечирамиз.

Юз, бет, чехра, жамол, дийдор, ораз, узор, рухсор, турқ, афт, башара синонимик уяда қадимги туркий элементлардан бўлган ва «бошнинг бурун, оғиз жойлашган олд қисми»ни билдирадиган³⁷ *юз* сўзи ўз синонимик уясидаги бошқа бирликларга нисбатан сезиларли даражада фаол – 91 марта қўлланган. Ундан кейинги ўринда 12 марта қўлланган *бет* туради. Арабча *жамол* 9 марта, форсча-тожикча *дийдор* 4 марта, *турқ* 2 марта қўлланган. *Ораз, узор, рухсор, афт, башара* қўлланмаган.

Юз сўзи дostonда ижобий қаҳрамонларга, асосан, Орзигул, Сувонхон ва Дилмуродга нисбатан қўлланилган ва аксарият ҳолда ўзига эпитет олган: *гул юз, қизил юз, ой юз,*

³⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. Туркий сўзлар – Т.: «Университет», 2000, - Б.181.

оқ юз, хушрўй юз: Гул юзингни хоним сендан сўрайди, Султонимга бергин Орзигулингни (272). Йиғлама, Дилмурод, дарров келаман Бўса олиб сенинг қизил юзингдан (344). Ой юзли, ўткир кўзли, сертамизли, саратон юлдузли, ширин сўзли, йўлбарс билакли, қоплон юракли Дилмурод билан момаси кўришди (378). Ёмон савдо тушди менинг бошимга, Оқ юзим ювилди кўздан оққан ёшимга (330). Хушрўйдир юзларинг, қошинг қорадир, Ҳасратли ишқингдан бағрим ярадир (302) каби.

Сўз ўзига қизил эпитетини олган бир ўринда сариқ элементи билан ботиний антитезани ҳосил қилиб, саргаймоқ сўзи билан зидликда образли тасвирни вужудга келтирган: Орзигул ҳам ўглингди, ҳам қизингди Саргайтирар бўлди қизил юзингди (274). Бошқа ўринларда ҳам қизил сўзи юз нинг эпитети сифатида муваффақиятли қўлланган, юзнинг тозалиги, тиниқлиги, чехранинг очиклиги маъноларини реаллаштирган: Қизил юзли, улуғ ёшли жон бобо, Рози бўнг, бобожон, берган тузингга (374). Умидвордим, унинг қизил юзидан, Мен айланай унинг қоши-кўзидан (378).

Ушбу бирликнинг Барногул Дилмуродни бағрига босиб, юзига юзини кўйиб (378), Богбон Орзигул қизини кўргандай бўлиб, Дилмуроднинг юзига юзини кўйиб (380) мисраларида кетма-кет такрорланиши оҳангдорликни вужудга келтирган ва тингловчи учун ифоданинг ёқимли бўлишини таъмин этган.

А.Ҳожиёв *бет* сўзини изоҳлар экан, унинг юз сўзига жуда яқинлигини, аммо унга нисбатан сал салбий оттенкага эгаллигини айтади.³⁸ Адабий тил манфаати нуқтаи назаридан бу фикрга эътироз билдириб бўлмайди. Лекин унда салбий оттенка устунлик қилганда эди, *нурли бет*, *гул бет* тарзида қўллаш мантиқсизликни келтириб чиқарган бўларди:

³⁸ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. — Т.: «Ўқитувчи», 1974, — Б.234.

Орзигул дейди отимни, Хосхона дер юртимни, Ўпарсиэ нурли бетимни (303). Йиглаб келиб жасадимни топасан, Ганимат деб, гул бетимдан ўпасан (349). Бу сўз дostonнинг бош ижобий қахрамони Орзигул тилидан ҳам ўзига нисбатан ишлатилмаган бўларди: Хосхона дер ўйнаб-ўсган юртимни, Кўрасанми, кўрмайсанми бетимни. То кўришгунча Қингир бобо рози бўл Энди ҳайдар бўлдим бобо отимни (283). Ушбу мисоллар устида мулоҳаза юритиб, олимнинг қарашларини бошқа бир фикр – сўзнинг же-ловчи шеваларга хосланганлиги ва сўзлашув услубига мослиги билан тўлдириш мумкин, холос.

Куйидаги мисоллар Ислом шоирнинг юз ва бет сўзларини тенг даражада кўрганлигини тасдиқлайди: Кўрасанми, кўрмайсанми бетимни. То кўришгунча Қингир бобо рози бўл (283) - Кўраманми, кўрмайманми юзингни. То кўргунча, энди болам, яхши бор (283); Донохон вазир Сувонхонни от устидан қучоқлаб олиб, бетидан ўнди. (311). Навбатма-навбат келиб, боланинг бетидан ўндилар (371) - Ҳозир келган ўхшар энди канизлар, Бир қучоқлаб мен ўпайин юзидан (378); Кўрар кўзим, бир наргисим сен эдинг, Бу йўлингда саргайтирдинг бетимни (312) - Ҳамроҳларим, қулоқ сонглар сўзима, Қаҳрабодай бу саргайган юзима (365) каби.

Бизнингча, бет сўзида юзга нисбатан бир қадар оддийлик ва самимийлик оттенкаси бўртиб туради: Асқар дейди баланд тоғнинг отини, Ойча кўрдим сен йигитнинг бетини (283). Улардан чиққан дуд, Қуёшнинг бетини тутди. (331) сингари.

Ушбу синонимик қатордаги жамол сўзи ўзининг ижобийлик оттенкаси билан тасвирда алоҳида ўрин тутади. Масалан маҳбубасини кўриш иштиёқида бўлган Сувонхон онасига шундай дейди: Ёр ишқида, эна, дили яраман, Қачон унинг жамолини кўраман... Ул ишқида эна, дили яраман, Қачон унинг жамолини кўраман (297). Айни пайтда,

Сувонхоннинг чиройи ҳам ана шу сўзга муносиб: Сувонхоннинг жамолига боқиб, ўзига хуш кўриб, мийигида кулиб, Сувонхоннинг кокилидан ушлаб уйғотайин деб юзидан бир бўса олди (319). Жойи келганда ижобийлик оттенкаси ҳусну жамол тарзида кучайтирилади: Сувонхоннинг ҳусну жамолига ойимчаларнинг хаёли қочди (294). Ҳусни жамолин кўрдим қиздан зиёдди, Одамни нор демаклик жуда уятди (318). Жамолини кўрмоқ ифодаси баъзан эллипсисга учрайди, кўрмоқ тушиб қолиб, унинг вазифасини жамол ўз зиммасига олади ва бундай қўлланиш поэтик жиҳатдан ўзини оқлайди: Душманга қилмагин мен шўрни дучор, Орзигул дер жамолидан умидвор (315) каби.

Мазкур сўз тўймоқ феъли билан биргаликда қўлланганда дийдор сўзига синоним бўлади: Сувонхон тилидан: Бир ой бўлди жамолимга тўймайсан, Ташқарига чиқай десам, қўймайсан (319). Дилмурод тилидан: Кўтарардинг, жамолимга тўймасдинг, Кўзичоқ деб, юзларимга тўймасдинг (348). Лекин бу қўлланишда дийдорига тўймоққа нисбатан экспрессивликнинг кучли эканлигини айтиш керак бўлади. Бу ҳолат биринчисининг иккинчисига нисбатан кам қўлланиши билан изоҳланади.

Дийдорнинг қўлланишидаги нисбий фаоллик яна бир услубий нозикликни келтириб чиқарган — жамол-дийдор қўлланиши муайян оппозиция пайдо қилган. Жамол аниқ бир объектга — юзга, дийдор умуман одамнинг ўзига қаратилганлиги билан стилистик мазмун касб этган: Сувонхон билан жўраман, Қачон дийдорин кўраман (282). Беш кун муҳлат берсам берайин, беш кундан сўнг дийдорингни кўрайин (292). Оламда хушрўйни кўрса дийдорин, Бир ясанган нор шу ердан ўтдимми? (318) сингари.

Ушбу қўлланишда яна бир нозиклик ҳам бор — дийдор ўрнида ҳамма вақт ҳам жамолни қўллаб бўлмайди. Масалан, Орзигулни эркакча кийинтириб, Шоқаландар

исми билан Қорахоннинг таъқибидан қочириб юбораётган лаҳзани эслайлик: *Шунда энаси: - Боққин менинг дийдорима, тўй, болам* (281). Ёши бир жойга борган она тилидан қизига нисбатан *Боққин менинг жамолима, тўй, болам* дейилса, ахлоқий ноқисликка йўл қўйилган бўларди.

Қадимги туркий тилда *турқ* сўзининг маъноси бошқа бўлган – ҳар нарсанинг узунлигига нисбатан айтилган. Бу сўз кейинчалик *авзойи, кўриниши, ранги-рўйи* каби маъноларда ишлатилган.³⁹ ЎТИЛда *ташқи қиёфа, авзо, вазоҳат* маъносида эканлиги ва, асосан, салбий муносабатни ифодалаши айтилган.⁴⁰ Афсуски, қуйидаги ҳар икки ўринда ҳам *турқ* сўзини муваффақиятли қўлланган, деб айта олмаймиз. Ифодадан ижобий муносабат англашилиб турган ҳолатда мазмунида салбийлик оттенкаси бўлган сўз матнга сингиб кета олмаган: *Турқингиз ўхшайди сизни муллага, Нечук сафар қилдинг тоғлар орага?* (284). *Турқинг ўхшар бизнинг Сувон тўрага, Рост гапиргин, ёлгон солма орага* (370).

Бир синонимик қатордан жой олган *азоб, азият, жабр, жафо, озор, заҳмат, алам, изтироб, уқубат, ситам* сўзларидан дostonда *азоб* (16 марта), *жабр* (5 марта), *алам* (2 марта) ва *ситам* (1 марта) элементлари учрайди. Азобнинг фаоллиги умумхалқ тилида ФБлар таркибида турғунлашгани билан изоҳланади: *азоб бермоқ: Нима қилди Оққиз сенга? Азоб бердинг менга бунча?* (295). *Ёш боланинг тўкиб қонини Азоб берган сенмидинг?* (373). *Сабаб шудир, солиб қўйдим зиндонга, Кўп азобин берган сену энангга* (375).

Бу иборанинг қўлланишида баъзан эллипсис юз беради, *бермоқ* феъли тушиб қолади: *Хон азобин кўрган киши йиғлайди, Гуноҳингни Ҳайдар оганг тилайди* (272). Бу каби

³⁹ Маҳмуд Кошғарий. *Девону луготит турк. Уч томлик. I том.* – Тошкент: «Фан», 1960, -Б.333.

⁴⁰ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Туртинчи жилд. – Т.: ЎЗМЭ, 1008, -Б.203.

қўлланиш тилимиз учун меъёрий ҳолатдир: азоб кўрмоқ: Қийнаб уриб у душмани, Азоб кўрганим ўтдимми? (363). Ажал етиб, паймонаси тўлганди, У душмандан хонинг азоб кўрганди (375); азоб чекмоқ: Сувонга қиб дарду алам, Азоб чекди ёлғиз болам (373). Дилмурод: – Ундай бўлса, зиндонда азоб чекиб ётган бобомизни, бувимизни, Қорахон подшо зулмидан азоб чекиб ётган халқларни озод қилиб келайин, – деб ўн минг лашкар билан Султонхондан рухсат олиб, Хосхонага жўнаб кетди (376); азоб тортмоқ: Етти йил тортган азоб етар, энди роҳатини кўрсинлар. (380); азобни бошидан кечирмоқ: Мен кўп оғир кунларни, азобларни бошимдан кечирдим (367); азобли кун: Ҳар эрта мени таёқлаган, Азобли кунлар ўтиб кетди (374) каби.

Бу ФБлар тилимиздаги азоб сўзли фразеологик бирикмалар сирасини яна тўлдириши мумкин. Чунки Ш.Раҳматуллаевнинг ЎТФИЛда иборанинг фақат азоб тортмоқ, азоб чекмоқ шакллари изоҳланган.⁴¹

А.Ҳожиёвнинг ЎТСИЛда азоб ва жабр сўзлари бир қаторда жойлашган бўлса ҳам, «Орзигул»да уларнинг стилистик оттенкалари жиддий фарқланган. Жабр кўрмоқ иборасини қуйидаги мисолларда азоб кўрмоқ тарзида ишлатиб бўлмайди: Чопинг лашкарлар, полвон қўлим сугирди, Бир ўзидан кўрдим шунча жабрди (321). Мен ҳали Сувоннинг шогирдиман, сен мендан нима жабр кўрдинг! (322). Чунки азоб кўрмоқ умумий маънода қийналиш, қийинчилик кўриш маъноларини англатса, жабр кўришда аниқ бир шахс томонидан қилинган ҳақсизлик, адолатсизлик назарда тутилади. Қиёслаймиз: Хўб билибман: олис йўлдан келибсан, Азоб кўрган, ночор, қайдан келасан? (358).

⁴¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологизмларининг изоҳли лугати. – Т.: «Ўқитувчи», 1978, - Б.25.

Шу ўлчовга кўра *Жабр қилди сендай якка ўзлига, Нега миндинг, болам, унинг белига. (366). Оллоёр ҳайдаган дашти-далангга Жабр қилди шу нораства болангга (370)* мисолларида ҳам *жабр қилмоқни азоб қилмоқ* шаклига келтириб бўлмайди.

Аммо қийналиш, қийинчилик кўриш маъноларида *жабр бўлмоқ* ва *азоб кўрмоқ* синонимик муносабатга кириша олади: *Жабр бўпти Дилмуроднинг жонига, Беи бармоқни бўяб кепти қонига (352) – Азоб бўпти Дилмуроднинг жонига, Беи бармоқни бўяб кепти қонига (352) каби.*

Ажсал етса, паймонамиз тўлами? Ситам билан камбагаллар ўлами? (273) мисолидаги *ситамни азоб билан бемалол алмаштириш* мумкин. Аммо *ситамда* экспрессивлик оттенкаси кучлироқдир.

Ушбу синонимик уядаги *алам* сўзининг қўлланиши юқоридагилардан фарқли ўлароқ руҳий ҳолат билан боғлиқ деб ўйлаймиз: *Орзигул Сувон ёрига қараб бир сўз деди: Қайгу-алам букун тушди бошимга Ҳеч ким раҳм айламас кўзда ёшимга (330). Сувонга қиб дарду алам, Азоб чекди ёлғиз болам (373).* Сўзнинг ўзаро уядошликни ташкил этадиган *қайгу, дард* сўзлари билан қаватланган ҳолда ишлатилиши бу руҳий ҳолатнинг ниҳоятда кучли эканлигига ишорадир.

Бир синонимик уяни ташкил этадиган *рост, тўғри, чин, ҳақ, ҳаққоний, очиқ* бирликлари орасида *рост* (12 марта), *тўғри* (13 марта), *чин* (10 марта) элементлари фаол қўлланган. Уларнинг самарадорлик даражаси куйидагича:

Ростнинг қўлланиши, асосан, гапирмоқ феъли билан боғлиқ тарзда кечади: Ким дейди элингда отанг, раҳбаринг, Ростин айтгин, ўзим бўлайин ёринг (302). Мироҳўрнинг айтганлари рост экан, Душман эмас, бу Мироҳўр дўст экан (310). Подшо фикрга чўмиб, Оллоёрнинг сўзини ростга чиқарди (345). Аслида Агар Сувоннинг келаётгани рост

бўлса, қонингдан кечдим (309) гапидаги рост элементи келмоққа эмас, балки келиш ҳақидаги хабарга тегишли. Ифодадаги тежамкорлик эҳтиёжи гапни ана шу шаклга олиб келган.

ЎТИЛда 9 та маъноси изоҳланган *тўғри* сўзи фақат ҳақиқатдан иборат, *чин*, *ҳақ* *гапирмоқ* маъносида *рост* билан синонимик муносабатга кириша олади: *Тўғрисини айтмасанг, тўражон, Тайёр сувни сенга олиб бермайман* (302). *Бозбоннинг хотини ҳам: - Ҳа, тўғри тақсир! - деб турди* (316). *Қаҳрабодай бу саргайган юзима, Қараб сизлар тўғрисини сўзланглар* (365).

Чин сўзи ҳам ушбу синонимик қаторга *гапирмоқ* феъли билан бириккан ҳолатда кирган: *Тусмол, билан ёлгон гапни сўйласам, У гапларнинг чин эканин англайин* (366). *Чин* қулоқ сол, болам, энанг тилина Мунда келгин, севган энанг ўргулсин (367). *Мана бу Хурсанд қилмоқчи мулки дилингни, Кўргани чин экан кетган ўғлингни* (310) мисолидаги *кўргани чин* ҳақида ҳам келгани *рост* тўғрисида айтган фикрдамиз.

А.Ҳожиёв *ҳақ* сўзининг деярли ҳамма вақт гап билан биргаликда қўлланишини айтган.⁴² Қуйидаги «*Саримироҳўрнинг тушни жўйгани ҳақдир*», деб дўстларига қараб *бир сўз деди* (291) мисолида уни *Саримироҳўрнинг тушни жўйгани ростдир*, *Саримироҳўрнинг тушни жўйгани тўғридир*, *Саримироҳўрнинг тушни жўйгани чиндир* тарзида бемалол алмаштириш мумкинлиги бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайди.

Ўзаро синоним саналадиган *атроф* (8 марта), *теварак* (4 марта), *гирд*, *тегра*, *ҳар томон* (1 марта), *ҳар тараф* (3 марта), *ҳар ён* (1 марта), *соғу сўл* (4 марта) элементларидан *гирд* ва *тегра* дoston матнида учрамайди.

⁴² Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1974, – Б.167.

Атрофда китобийлик оттенкаси сезилади: Сувонхон Кушқанот боққа кириб, атрофини томоша қилиб, бир ҳовузнинг бўйига келди (301). Биёбонда ўтин териб юриб, атрофга қараса, даштнинг бир томонидан бир тўда одам кўринди (307) каби.

Унга қараганда теваракнинг қўлланиши сўзлашув нутқига, халқчиллиги билан дoston тилига ҳамоҳанг: Теваракда гуллар очилган, тўтилар, булбуллар сайраб турган (286). Ҳайданг, дўстлар, шу тепага борайик, Дурбин билан теваракка қарайик (300) каби.

Синонимик уядаги томон, тараф, ён бирликларидан олдин ҳар кучайтирувчи воситасининг қўлланиши дostonчилик руҳига мос бўлиб тушади: Тонг отди, ёруғ бўлиб, қуёшнинг нури ҳар томонга ёйилди (358). Ҳар тарафга энди чопиб борарсан, Кимни кўрсанг ҳам эланиб йиғларсан (349). Ўн икки минг қолган сўнг Ҳар қайсиси ҳар ён қочди (333). Чунки эпик тасвир жараёнидаги бироз муболаға ва таъкидга мойиллик ана шу элементнинг қўлланишини тақозо этади. Соғу сўл эса халқ оғзаки ижоди учун хосланган бирликдир. Уни дostonчиликдан бошқа жанрларда, масалан, эртаклар матнларида дуч келиш мумкин. Шеърый баёнда унга эҳтиёж борлигидан, асосан, дostonларда учрайди: У соғ-сўлига қаради (283). Сира боқмай соғи билан сўлига, Томоша қиб турди нозли гулига (332). Боқмадинг соғу сўлингга, Мен ошиқман кокилингга (335).

Олдида, ҳузурида, ёнида, қошида синонимияси. Кўмакчи вазифасидаги ҳузурида сўзи ўзбек тилида руҳий ҳолатни ифодалайдиган ва маъноси аслида *бор, мавжуд бўлиш, ҳозир бўлиш, келиш, кўриниш, намоён бўлиш* бўлган арабча ҳузур негизида ясалган⁴³ ва расмий оттенкага

⁴³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Бешинчи жилд. – Т.: «ЎзМЭ», 2008, -Б.558.

эгалиги унинг қўлланиш доирасини чегаралаб қўйган. Қолган уч сўз ҳам туркий элемент саналади.

Достон матнида *олд* ва *қош* негизида пайдо бўлган кўмакчилар ғоятда фаол. Ўзаги *олд* бўлган 40 га яқин сўзшакл олдиға (268, 289, 292, 296, 304, 307), олдинға (282, 290), олдинғизға (292, 340, 372, 378), олдимға (325), олдиға (295), олдида (286, 291, 342), олдидан (299, 358) кўринишларида қўлланган.

Макон муносабатини билдирувчи *қош* 3-шахс эгалик ва макон келишиклари шаклидаги кўмакчи вазифасида 58 марта қўлланган. Қўлланишдаги бу фаоллик улар ўртасида синонимияга шароит яратган: *олдиға бормоқ* – *қошиға бормоқ*: Сувонхон ўртоқларининг *олдиға бориб*, тушини *айтиб турган экан* (289) - Орзигул, хавф қилиб тургандан кўра, бояги қушдан сўрайчи, деб булбулиғўёнинг *қошиға бориб*, бир сўз деди (287); *олдиға келмоқ* – *қошиға келмоқ*: Бу сўзларни эшитиб, Сувон чўпоннинг *олдиға келди* (326) - Беклар от қўйишиб хон *қошиға келди*, отдан тушиб, аҳволини кўрди (270); *олдиға кирмоқ* – *қошиға кирмоқ*: Орзигулнинг турган жойини билмоқ керак, деб Султонхон *олдиға салом бериб кирди*. (339) - Оллоёр бир кун Султонхон *қошиға кириб*: -Эй тақсир, сизнинг шундай баркамол ўглингиз бор экан (342); *олдидан чиқмоқ* – *қошидан чиқмоқ*: Бир вақт Холёр чол туя қидириб, Орзигулнинг *олдидан чиқиб* қолди (358) - Қосимбек, Ҳайдарбек хон *қошидан чиқиб*, йўл юриб, отга тозиёна уриб, кайфини суриб, чошка вақтида Эрназар богбонникига *кириб келди* (271) каби.

Айни пайтда, *қош*нинг қўлланиш тарзи ҳам ранг-баранг: *қошиға бориб келмоқ* (292), *қошиға етиб келмоқ* (317, 327), *қошиға келтирмоқ* (338), *қошиға олиб бормоқ* (311, 380), *қошиға олиб келмоқ* (316, 351, 378), *қошиға чақирмоқ* (338), *қошиға элтмоқ* (268), *қошида тайёр бўлмоқ* (373) каби.

Бу икки сўз ўртасидаги синонимия ҳамма вақт ҳам бемалол эмас. Масалан, *Кўшкининг олдига келиб, гайрат камарини боғлаб, қалқон, қиличини қўлига олиб, отга миниб, оёгини узангига тираб, Орзигул ойимга қараб бир сўз деди* (320). *Орзигул уч қатор қилиб эшик олдига шўрваларни тайёр қилди* (364) гапларида олдига ўрнида қошигани қўлаб бўлмайди. *Кўшкнинг қошига, эшик қошига дейиш услубий ғализликни пайдо қилади.*

Кеча-кундуз дастурхонлар қошида, Умид билан, ота, қўлингни кўтар! (297). *Олдингга келган, ҳақиқат, ёрингиз, Этагиндан тушган - ўғил фарзанди* (290) гапида уларни ўзаро алмаштириш мумкин бўлгани ҳолда, *Ё олдингга, ё орқангга миндиргин* (282), *Орзигул Оллоёр олдида йиглаб бораётир* (357), *Кеча-кундуз шабгир тортди, Олдидан бир тоғ пайдо бўлди* (299). *Богбоннинг хотини, момам келибди, деб остига кўрпачалар ташлаб, иззат-икром айлаб, момасини ёнига жойлаб, олдида дастурхон ташлаб, меҳмон қилди* (268) гапларида бу вазифани амалга ошириб бўлмайди.

Айни пайтда, дoston матнидаги барча *қош* сўзли кўмакчиларни *олд* сўзли кўмакчилар билан алмаштириш мумкин. Бу борадаги мулоҳазамиз нима билан изоҳланади? *Юз томон* маъносини англатадиган туркий *олд* сўзининг ўзбек тилида қадимдан мавжудлиги ва маъносининг барчага тушунарли эканлиги биринчи сабаб бўлади, деб ўйлаймиз. Бинобарин, қўлланиш имконияти кенг бўлган бу сўзнинг кўмакчилашиши ҳам қадимийдир. *Қош* ҳам туркий элемент. Аммо унинг бирламчи маъноси бошқа — одамнинг юз қисмида жойлашган, «қовоқ тепасидаги ёйсимон тукли қатлам».⁴⁴ Бошнинг олд қисмида жойлашганлиги маъно кўчишига, яъни, унинг кўмакчи вазифасини бажаришига сабаб бўлган ва шу пайтда у олди кўмакчилар билан

⁴⁴ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Бешинчи жилд. — Т.: «ЎЗМЭ», 2008, -Б.352.

вазифадошлик қила бошлаган. Табиийки, ўзидан олдин пайдо бўлган шакл ва мазмунга нисбатан имкониятлари чегараланган. Мана шу ҳолат *қоши*ли кўмакчиларнинг ўрнини *олд* ли кўмакчилар билан бемалол алмаштириш мумкин бўлгани ҳолда, унинг тескарисини қилиб бўлмайди.

Энди иккинчи бир масалага – дoston айтиш жараёнида Ислom шоирнинг *олдга* нисбатан *қошига* имтиёз берганлигининг сабабига диққат қилишимиз лозим бўлади. Бунинг биринчи сабаби – икки хил ундошнинг, бу ўринда *лд* товушининг ёнма-ён келиши талаффузда муайян қийинчиликни пайдо қилади. Иккинчи сабаби – *қош* сўзи талаффузининг *олдга* нисбатан енгиллиги ва унинг таркибида поэтик товуш ҳисобланадиган *о* нинг мавжудлиги, деб ўйлаймиз. Мана шу тарзда *қошига*, *қошида*, *қошидан* кўмакчилари дostonлар тилига хослангандир.

Шунингдек, бир уядаги *ёнида* сўзини ҳам умуман яқинида маъносида *олдида* ва *қошида* сўзлари ўрнида қўллаш мумкин: *Подшо ёнида турган Доно вазир: – Тақсир, Орзигул кашмир эмас – деди (356) – Подшо олдида турган Доно вазир: – Тақсир, Орзигул кашмир эмас – деди (356) – Подшо қошида турган Доно вазир: – Тақсир, Орзигул кашмир эмас – деди (356).*

Бор-йўғи бешта уядаги тил бирликларининг синонимик муносабатларини таҳлил этиш ҳам уларнинг дostonлар матнида ёки муайян бахши тилида қўлланишида ўзига хос томонлар борлигини кўрсатади. Бир-бирлари билан синонимик муносабатга кириша олиш-олмаслигидан ташқари қўлланишда доимийлик касб этиб, дostonчиликка хос анъаналарни шакллантиргани уларнинг муҳим жиҳатидир. Айни пайтда, улар Ислom шоирнинг индивидуал ижод маҳсули ва, айрим пайтларда, поэтик талаб самараси сифатида ҳам намоён бўлади.

2.4. Достондаги фразеологизмларнинг семантик-стилистик хусусиятлари

Она тилимиз лугат бойлигида салмоқли ўрин тутадиган ФБлар «Орзигул» достони лексик-фразеологик таркибининг муҳим қисмини ташкил этади. Улар миқдор жиҳатдан кўп ва асар бадииятини таъмин этувчи асосий лингвистик бирликлардир. Бу ФБларни икки гуруҳга ажратишимиз мумкин. Тилимизда ҳозирда ҳам фаол қўлланиб келинаётган ФБлар уларнинг биринчи қисмини ташкил этса, бу имкониятлари чегараланганларини иккинчи гуруҳга киритишимиз тўғри бўлади.

Бизни бу ўринда ФБларнинг иккинчи гуруҳи қизиқтиради ва бунинг сабаблари бор. «Муайян этник бирликларнинг тафаккур ва руҳияти даражасини намоён этишда вақтида ва жойида топиб айтилган, теран тағмаёнога эга бўлган ва кўп қўллангани учун қатъий шаклга тушиб қолган»⁴⁵ бу иборалар достон тасвир тизими ва Ислом шоир ижодий манерасининг таркибий қисмини ташкил этади ва унинг баён услубини белгилашдаги етакчи омиллардан саналади. Тасвир услубидаги бу етакчилик қуйидаги ҳолатларда кўзга ташланади:

Биринчидан, достондаги ФБларнинг маълум қисми адабий тилимизда кам қўлланади ва улар ўз ўрнини шу мазмундаги бошқа иборага бўшатиб берган. Масалан: Бино бўлмоқ. Ибора достонлар тилига *туғилмоқ* маъноси билан хосланган. «Орзигул»да 4 марта учрайди: *Бир даҳмарда чўпон сиздан садага, Тўрам бино бўлдингиз қайси қалага (284). Бино бўлдим мен Оқтош шаҳрингда, Момам буюрганди ҳаким кишига (371). Кўзим тушди сендай доно тўрага, Бино бўлдинг, жоним,*

⁴⁵ Тўғчибоев Б. Зоминнинг тил қомуси. – Т.: «Akademnashr», 2012, -Б.108.

қандай ўлкада (302). Шу маънода бошқа дostonларда ҳам қўлланилган: *Сен қадарли қайсар бино бўлмаган, Хабар бергин, қўзим, қайдан бўласан?* («Баҳром ва Гуландом»). Ҳатто бу ибора стилистик формулаларнинг таркибий қисмига айланган: *Бино бўлдинг қайси гавҳар дондан, Сендай йигит бино бўлмас энадан, Парвоз қилдинг қайси мазгиҳонадан, Баланд парвоз хоним, қайдин келасан?* («Алпомиш»). *Бино бўлдинг қайси гавҳар дондан, Парво қилдинг қайси манзил хонадан?* («Баҳром ва Гуландом») каби.

Шабгир тортмоқ. Дostonлар тилига хосланган иборалардан бири *шабгир тортмоқ*дир. Деярли барча дostonлар матнида, кўпинча кеча-кундуз равиши билан биргаликда учрайди. Жумладан, «Орзигул»да ҳам: *Кеча-кундуз шабгир тортди, Олдидан бир тоғ пайдо бўлди* (299). Изоҳли луғатларда сўзнинг маъноси қуйидагича изоҳланган: «*шабгир* – 1.Кескир, ўткир. 2.Қора тортмоқ. Бирор нарсани мўлжалга олиб илдамламоқ».⁴⁶ Аммо изоҳ етарли бўлмаган деб ўйлаймиз. Дostonларда микроматн таркибида 20 га яқин қўлланган ушбу ибора биринчи изоҳга *шиддат* сўзининг ҳам қўшилиши лозимлигини кўрсатади. Биринчи ва иккинчи маънолар бир-бирига боғлиқ тарзда *шабгир тортмоқ*нинг мазмунини келтириб чиқаради ва ибора *шиддат* билан *олдинга юрмоқ/йўл юрмоқ/илдамламоқ* маъноларини англатади. Унинг олдидан келтирилган кеча-кундуз эса вақтни билдиришдан кўра маънони кучайтиради, *тинимсизлик, муттасиллик* оттенкаларини беради. Ана шу зайлда баёнда Ислом шоирнинг мубоғала учун қўллаган *тоғлар гумбурлаб кетди* жумласи ифодага ниҳоятда мос бўлиб тушган: *Қушқанот дарахтлари кўзига кўриниб,*

⁴⁶ Мирзасев Т. ва бошқ. «Алпомиш» дostonининг изоҳли луғати. – Т.: «Elmus-Press-media», 2007, -Б.114; Жумапазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли «Ширин билан Шакар» дostonининг изоҳли луғати. – Т.: «Фан», 2007, -Б.36.

шабгир тортиб келаётган оти кишнаб юборди, тоғлар гумбурлаб кетди (315).

Сарпароз қилмоқ. Агар Сувоннинг келаётгани рост бўлса, қонидан кечдим, оғзи тўлганича айтсин, инъом берай, от миндириб, тўнлар кийгизиб, сарпароз қилмоқ керак, ёлгон бўлса, бошини танасини жудо қилинлар! – деди (309). Сарпароз қилмоқни бошдан-оёқ кийим совға қилмоқ маъносида тушуниш тўғрига ўхшайди. Чунки жумла бошқа дostonлар матнида ҳам, луғатларда ҳам учрамайди.

Куяси тутмоқ. Қон йиғлатиб ташлаб кетсанг, отажон, Сизни тутар ўғил, ёрнинг куяси (344). Ушбу ибора адабий тилдаги уволитутмоқ иборасига тўғри келади.

От тортмоқ. Иборанинг маъноси луғатларда акс этмаган. Орзигул бир неча кунлар наст-баландлаб, от тортди (283) гапидан англашиладики, унинг маъноси отланмоқ, отда юрмоқдир. Фозил шоир дostonларидан келтирилган Қоражоннинг калима айтиб турганини бир кам тўқсон али кўриб: «Ошпичоқ, каламтир, Қоражон тентак бўп қопти», – деб бир кам тўқсон али: – От торт, – деди. Кўлга қараб овга чиқиб кетди («Алпомиш»). Гоҳ вақтларда от тортар, Довушлари найдайди(р) («Холдорхон») сингари мисоллар сўзнинг маъносини отда юриши қилмоқ деб изоҳлаш тўлароқ очиши мумкин. Бу ибора от солмоқ, от қўймоқ, отини қамчиламоқ каби ФБлар сирасини бойитади.

Кўнгли қабармоқ ибораси кўнгли оғримокнинг синоними ва халқ тилига хосланган, ўз вазифадошига нисбатан китобийлик ва расмийликдан холи бўлган ФБдир: Ўз элимда менинг кўнглим қабарди, Қўлимдан бой бердим шундай шаҳарди (339). У барча халқ дostonларида учрайди.

Қўл қовуштирмақ иборасининг маъноси бировларга хурмат-эҳтиром юзасидан қўлни, беш панжани биринустин кесишган ҳолда тутиш, қуллуқ қилишдир:⁴⁷ *Синоҳлар етиб келиб, бари қўл қовуштириб салом бериб, одоб билан ўзини кўрсатди (267). Қўл қовуштириб турмадим хизматингда, Энажон, рози бўл, берган сўтингга (281).*

Халқ достонлари тилида чияси чиқмоқ ибораси учрайди. Ибора Б.Йўлдошев ва Д.Ўринбоеваларнинг «Ўзбек халқ достонларининг частотали изоҳли фразеологик луғати»да (Тошкент, 2008) келтирилмаган. ЎТИЛда маъноси *сири очилмоқ* тарзида нотўғри изоҳланган.⁴⁸ Ибора таркибидаги *чия* - *чийа* сўзига Б.Тўйчибоев ва Қ.Қашқирлилар шундай изоҳ беришган: «1. Арқонни боғлашнинг энг тушунарсиз ва омонат усули. 2. Ёввойи олча».⁴⁹ Агар «Алпомиш»даги Илойим чиқсин деб чўлнинг чияси, Ёмон бўлар баланд йўлнинг қияси; Ёри ўлган қизнинг чиқар чияси, Бузилмасин азаматнинг уяси; Чиқиб қолди Бойбўрининг чияси, Келармикан тагин элнинг эгаси?! ва «Орзигул»даги *Фарзанд бўлар кишининг меҳр гиёси, Айрилганнинг чиқар экан чияси* (365) мисолларини олиб қарасак, алоҳида олинган сўз ёки иборага ЎТИЛда берилган изоҳ мисоллардаги *чияси чиқмоқ*нинг маъносига тўғри келмайди. Демак, сўзнинг бошқа маъноси ҳам бўлиши керак. Бу маънони Т.Нафасов тўғри топган: «Кучли изтироб, беадад кўзғалиш; жиғибийрон».⁵⁰ Халқ орасидаги, айниқса, ёмон аёллар тилидаги *Боланг ўлиб, чиянг чиқсин* қарғиши иборанинг моҳиятини тўла акс эттиради. Ислом шоир *Фарзанд бўлар кишининг меҳр гиёси, Айрилганнинг чиқар экан*

⁴⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, Бешинчи жилд. – Т.: «ЎЗМЭ», 2008, -Б.321.

⁴⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тўртинчи жилд. – Т.: ЎЗМЭ, 2008, -Б.496.

⁴⁹ Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зомининг тил қомуси, -Б.378.

⁵⁰ Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Т.: «Мухаррир», 2011, -Б.351.

чияси деганда ана шу иборани ифода услубига мослаб қўллаган.

Иккинчидан, фақат Ислом шоир ижодига мансуб ФБлар. Бахшининг сўз танлаш маҳорати ибораларни қўллашда ҳам сезилиб туради. Масалан, *От тез юриб билмайди, Жару чуқур, баландди, Кеча-кундуз бирдай кетди. Отга тўкиб гайратди Ўн бир кеча-кундузда Қоралаб Қушқанот етди (314)* парчасида *отга гайрат тўкмоқ* ибораси қўлланган. ФБнинг тасвирдаги гўзаллиги ва оригиналлигидан ташқари, унинг мазмуни ҳам эътиборга лойиқ. Ибора таркибидаги *гайрат* сўзи Сувонхон ва у минган от ҳаракати ўртасидаги уйғунликни ўзида мужассам қила олган.

Учинчидан, халқ тилида мавуд бўлган айрим ФБлар Ислом шоир томонидан маълум ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланган. Масалан, тилимизда *бирор ниятда бўлмоқ, мақсадни кўзда тутмоқ* маъносидаги *қасд қилмоқ* ибораси *қасдига олмоқ* тарзида қўлланган: *Қорахон шоҳ бизни олди қасдига, Лашкар тортиб кетди Орзи устига (380)*. Тилимизда *насиб қилмоқ* жумласининг маъносига тенг келадиган *тақдир қилмоқ, тақдир этмоқ, тақдирига битмоқ* сингари ФБлар мавжуд. Ислом шоир бу ибораларга ижодий ёндашган ва уни *тақдирга солмоқ* тарзида қўллаган: *Тақдирингга солиб Сувондек мардни, Сенга ҳозир қилдим Қорақулоқ отни (280). Ғойибдан бу от ҳозир бўлганди, Тақдирима собди Сувон ўғлонни (280)*. Бошқа дostonлар матнида учрамайди. Б.Йўлдошев ва Д.Ўринбоеваларнинг луғатида ҳам келтирилмаган.⁵¹

Тўртинчидан, айрим ибораларнинг қўлланишида камчиликларга ҳам йўл қўйилган деб ҳисоблаймиз.

⁵¹ Yo'ldoshev B., O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlarining chastotali izohli frazeologik lug'ati. – T.: O'ZME, 2008.

Масалан, достон матнида тушини жўймоқ ибораси 3 марта қўлланган: *Биродарлар, жўйингизлар тушимни, Ё Сувонхон шундан хурсанд бўларми? (289). Бу подшонинг ўғли бўлса, отаси Оқтошнинг эгаси бўлса, бунинг тушини жўймоқлик ҳазил эмас, - деб турган эдилар (289). «Саримирахўрнинг тушини жўйгани ҳақдир», деб дўстларига қараб бир сўз деди (290).* Аммо сўзни бу ўринда тўғри қўлланган деб бўлмайди. Жўймоқ адабий тилдаги ювмоқ сўзининг диалектал шаклидир.⁵² Тушга дахлдор сўз *жўрамоқ* дейилади ва унинг маъноси ЎТИЛда «*фольк. йўймоқ*» тарзида берилган⁵³ ва тушнинг таъбирини айтиш халқ тилида *тушини жўрамоқ* дейилади.

Матндаги санокли ФБларни кўздан кечириш шундан далолат берадики, достон иборалари, айти пайтда, диалектал ФБлардир. Шу маънода достонлар адабий тил фондини тўлдириши мумкин бўлган ўзига хос хазина саналади. Ислом шоирнинг уларга бўлган муносабати эса бахшининг индивидуал услуби билан биргаликда халқ ибораларини мазмунан бойитиш йўлидаги хизматлари билан белгиланади.

⁵² Нафасов Т. Қишқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Т.: «Мухаррир», 2011, -Б.110.

⁵³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 5 жилдли, Иккинчи жилд. – Т.: «ЎзМЭ», 2006, -Б.118.

ХУЛОСА

1. Нарпай дostonчилик мактабининг асосий вакили, Ўзбекистон халқ шоири Ислom шоир Назар ўғли куйлаган «Орзигул» дostonи ўзбек халқ оғзаки бадий меросининг нодир намунаси сифатида алоҳида лингвостилистик, лингвопоэтик, лингвокультурологик ва этнолингвистик хусусиятларга эга.

2. «Орзигул» дostonи тил материали фольклор концептини ўзида мужассам қилган, айти пайтда, ўзбек лингвомаданий концептининг дostonлар услубига хос кўриниши саналади ва миллий ўзлигининг тарихий илдишларини, умуммаданий концептдан фарқли жиҳатларини аниқлашга ёрдам беради.

3. «Орзигул» матнининг лингвистик тадқиқида лексикографик усул ўзини ишончли метод сифатида намoён этди. Дostonда 2384 та ўзак сўз 6679 сўзшакл тарзида 22660 марта 1 дан 403 тагача қўлланганлиги, сўзшакллар частотаси билан қўлланишдаги фаоллик даражаси бир бирига тескари пропорционаллиги маълум бўлди.

4. «Орзигул» матнида частотаси 21 тадан 604 мартагача бўлган 25 та феъл шаклининг 2753 марта қўлланганлиги ва улар орасида *демоқ* (604), *бўлмоқ* (575), *келмоқ* (181), *олмоқ* (158), *бормоқ* (150), *қилмоқ* (144), *қарамоқ* (140), *бермоқ* (106) феъллари ва равишдош шакллари частотасининг нисбатан юқорилиги биринчидан, уларнинг умумхалқ тилидаги фаоллиги, иккинчидан, дoston айтишдаги ривоят усулига мослиги билан изоҳланади.

5. «Орзигул» матни юзасидан тузилган алфавитли, частотали ва терс луғатлар ҳамда улар ёрдамида олиб борилган статистик таҳлиллар ҳар қандай лингвистик, жумладан, лингвостилистик ва лингвопоэтик кузатишларнинг асосли ва тўлақонли бўлишига кафолат бера олади.

6. Четдан олинган бирликлар, диалектал сўз ва иборалар дoston поэтикасида гоятда муҳим лингвостилистик восита сифатида иштирок этган ва ифоданинг таъсирли, ёқимли бўлишига, воқеаларнинг тингловчи ёдида сақланиб қолишига бўйсундирилган.

7. Матндаги полисемантик, омонимик, синонимик ва фразеологик бирликлар ўзбек тилининг эмоционал-экспрессив ва прагматик-стилистик имкониятлари гоят кенглиги ҳамда бу имкониятлар ҳар бир ижодкор бадиий тафаккурида ўзининг янги-янги қирраларини намоёиш этиши мумкинлигини кўрсатди.

8. «Орзигул» матни дoston жанрига хос бўлган ўхшатиш, метафора, эпитет, фразеологизм сингари анъанавий тасвирий воситалар кўламининг кенглиги ва уларнинг образлар тавсифида чинакам маънода поэтик воситага айланганлиги билан характерланади ва бу ҳолат бош қаҳрамонлар тасвирида намоён бўлади.

9. Дoston поэтик синтаксиси, халқ дostonларини куйлашга хос бўлган услубни сақлаганлиги билан характерланади. Иккинчидан эса, гап такрори ва бу гапнинг доимо бир ўринда – тўртликнинг охирида такрорланиши Ислom шоир услуби ва жўшқинлигининг намунаси сифатида намоён бўлади.

10. Антонимларнинг зидлантириб қўлланиши натижасида юзага келган фавқулodда поэтик ифодалар Ислom шоир поэтик индивидуаллигининг ёрқин намоёишидир.

11. «Орзигул»нинг тили халқ руҳига яқинлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Дoston матнида учраган китобий жумлалар, чет тилларга хос сўз ва иборалар, синтактик қурилмаларни ижодкор яшаган даврнинг маҳсули, бахши ижодий лабораториясида яратилган индивидуал бирликлар сифатида қараш тўғри бўлади.

12. Тадқиқот натижаларидан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсияларни илгари суриш мумкин: ўзбек халқи поэтик ижодининг улкан қисмини ташкил этадиган эпик асарларнинг барчаси замонавий таҳлил методлари асосида тадқиқ этилиши ва улардаги ноёб луғавий бирликлар лексикографик манба сифатида ўзбек тилининг бундан кейин нашр этиладиган диалектал, фразеологик ва изоҳли луғатлар таркибига киритилиши зарур. Бу эса тилнинг ўзбек миллий менталитети билан боғлиқ жиҳатларини, ундаги воситаларнинг анъанавий ва қўлланишдаги индивидуал характерини, гендер хусусиятларини, ўзбек лингвомаданиятининг тарихий илдизларини антропоцентрик нуқтаи назардан аниқлашга кўмак беради. Бунинг учун ўзбек халқ достонлари матнини қуйидаги аспектларда монографик тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир: «Ўзбек халқ достонлари тилининг поэтик синтаксиси», «Ўзбек халқ достонлари тилининг троплар тизими», «Ўзбек халқ достонларининг лингвопоэтикаси», «Ўзбек халқ достонлари тили стилистикаси», «Ўзбек халқ достонлари матнининг лексикографик ишлови», «Ўзбек халқ достонларининг изоҳли луғати» ва бошқалар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ қилиш ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.

II. Илмий-назарий адабиётлар

2. Абдуллаев Ж. Ўзбек халқ топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари: НД. – Т., 1994. -20 б.
3. Абдурахманов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества: ДД. – Ташкент., 1977.
4. Арзикулов Х. Тил системаси – нутқ системаси – нутқ / СамДЧТИ профессор-ўқитувчиларининг IV илмий-назарий анжумани материаллари.– Самарқанд, 1998, 4-5-б.
5. Болтаева И. Ўзбек халқ достонларида эпитет табиати: НД. – Тошкент, 2000.
6. Боровков А.К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит (на основе русской графики) / – Тошкент: Фан, 1940, -С.18-37.
7. Ёрматов И.Т. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси бадияти: ДД.– Т., 1994.
8. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. –Т.: Фан, 2005. –160 б.
9. Жирмунский В., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М., ГИХЛ. 1947, с. 303.
10. Жуманазарова Г.У. Фозил шоир достонлари тилининг лексик-стилистик қатламлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. –112 б.
11. Жуманазарова Г.У. Халқ достонларида сажъ ва такрорнинг лингвопоэтик имкониятлари. – Тошкент: Тафаккур, 2011. -36 б.
12. Жуманазарова Г.У. Халқ достонларидаги ўхшатишнинг лингвопоэтик имкониятлари. – Тошкент: Тафаккур, 2011. -56 б.
13. Жуманазарова Г.У. Ўзбек халқ достонлари матнининг лингвостатистик таҳлили. – Тошкент: Тафаккур, 2011. -72 б.

14. Жуманиёзова М.Х. Хоразм халқ кўшиқлари лексикаси: Филол.фан.номз. ...дис.автореф. – Т., 1999. -24 б.;
15. Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеъриятида ракам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. – Тошкент: Академнашр, 2010, -Б.80.
16. Иброҳимов А. Бобур «Девон»и тилидаги ўзлашма лексика. - Тошкент: ТДШИ, 2006.
17. Киссен И.А. Опыт статистического исследования частотности лексики передовых статей газеты «Қизил Ўзбекистон» / Научные труды ТашГУ. Новая серия, вып.247.
18. Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972.
19. Маҳмадиев Ш. С. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулалар: НД. – Тошкент, 2006
20. Махматмурадов Ш. Словарь языка поэтических произведений Хамзы. – Тошкент: Изд-во литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1989.
21. Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Т.: «Ижод», 2006, -Б.74.
22. Мирзаев Т. ва бошқ. «Алпомиш» достонининг изохли луғати. – Т.: «Elmus-Press-media», 2007, -Б.114
23. Мирзаева С. Ўзбек халқ романик достонлари поэтикаси: ДД. – Тошкент, 2004
24. Мухамедов С., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: ФАН, 1986.
25. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари, -Б.333.
26. Пўлатов А. Ўзбек компьютер лингвистикаси муаммолари ва уларни ечиш йўллари / Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. IV. – Тошкент: ЎЗМУ нашри, 2008, 81-82-б.
27. Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыш»: Автореф.дис. ...канд.филол.наук. – Т., 1981. -23 с.
28. Раҳимов А.С. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили (Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди мисолида): Филол.фан.номз. ...дис.автореф. – Т., 2002. -27 б.

29. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изохли фразеологик лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. –468 б.
30. Раҳмонов Б. Ўзбек халқ эпик тузилишининг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 3-сон, 36-39-бетлар.
31. Раҳмонов Б. Анъанавий халқ эпосининг бадиий тили // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 3-сон, 21-24-бетлар.
32. Ризаев С. Статистическая структура лексики языка «Дивана» Хамзы Хаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс). – Тошкент: Фан, 1989
33. Ризаев С.А. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистика муаммолари. – Тошкент: «ФАН», 2006.
34. Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы / В сб.: Проблемы языка, вып. 1. – Ташкент, 1934, -С.41-51.
35. Рўзимбоев Х. Жанубий Хоразм дostonлари тилининг лугавий-маъновий таҳлили («Шаҳриёр» ва «Маликаи Завриё» дostonлари мисолида): НД. – Тошкент, 2000.
36. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. –Т., 2005, -24 б.
37. Тошматов Х. Ўзбек халқ дostonларида поэтик кўчимлар: НД. – Тошкент, 2002.
38. Тўйчибоев Б. «Алпомиш» ва халқ дostonлари тили.- Т: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. -160 б.
39. Тўйчибоев Б. Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Т.: «Akademnashr», 2012, -Б.352.
40. Хаитова Ф.Б. Никоҳ тўйи кўшиқларининг лисоний талқини: НД. – Т., 1998.
41. Холиқов А.А. «Гўрўғлининг туғилиши» дostonи тилининг лексик-семантик хусусиятлари (Илмий раҳбар Ё.Тожиёв).
42. Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм дostonлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари: НД – Тошкент, 2000.
43. Холмонова З. «Шайбонийхон» дostonи лексикаси: НД. – Тошкент, 1998.
44. Шаабдурахманов Ш. О художественном языке дастана «Равшан»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1949.
45. Элгазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойиллари ва қисқарув. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2004. –110 б.

46. Юлдашева С.Н. Поэтика узбекского народного героического эпоса «Алпамыш»: КД. – Т., 1984.

47. Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. – Т.: Фан, 1982. – 133 б.

48. O'rinboyeva D., Umurzoqov U. O'zbek xalq dostonlari tilining alfavit-chastotali lug'ati. – Toshkent, 2006. – 395 b.

49. Кўнгулов Р., Каримов С. Зулфия поэзияси тилининг луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.5- б.

III. Луғатлар

50. Жуманазарова Г.У. «Балогардон» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2011. – 329 б.

51. Жуманазарова Г.У. «Бахром ва Гуландон» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2011. – 307 б.

52. Жуманазарова Г.У. «Зевархон» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2010. – 270 б

53. Жуманазарова Г.У. «Лайли ва Мажнун» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2011. – 254 б.

54. Жуманазарова Г.У. «Малика Айёр» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2011. – 491 б.

55. Жуманазарова Г.У. «Нурали» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2011. – 275 б.

56. Жуманазарова Г.У. «Рустамхон» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2011. – 328 б.

57. Жуманазарова Г.У. «Фарход ва Ширин» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2011. – 263 б.

58. Жуманазарова Г.У. «Ширин билан Шакар» достонининг лексикографик манбалари. – Жиззах: «Сангзор» 2011. – 335 б.

59. Yo'ldoshev B., O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlarining chastotali izohli frazeologik lug'ati. – T.: O'zME, 2008. – 100 b.

60. Каримов С., Қаршиев А., Исроилова Г. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Алфавитли луғат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 434 б.

61. Каримов С. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Частотали луғат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 420 б.

62. Каримов С. Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати. Терс луғат. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 423 б.

63. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. – Тошкент: «Фан», 1960, -Б.333.

64. Муҳамедов С. «Ўзбек тилининг алфавитли-частотали лугати (газета текстлари асосида)». - Тошкент: «Фан», 1982

65. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати. - Т.: «Ўқитувчи», 1984, -Б.32.

66. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили фразеологизмларининг изоҳли лугати. - Т.: «Ўқитувчи», 1978, -Б.50.

67. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. - Т., 2000. -600 б.

68. Ризаев С. Ўзбек совет болалар адабиёти тилининг частотали лугати. - Тошкент: Фан, 1980

69. Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали лугати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1986

70. O'rinboyeva D. O'zbek xalq dostonlari tilining chactotali lug'ati. - Toshkent, 2006;

71. O'rinboyeva D., Umurzoqov U. O'zbek xalq dostonlari tilining alfavit-chastotali lug'ati. - Toshkent, 2006. Адабиётшунослик терминлари лугати. - Т.: Ўқитувчи, 1970. - 300 б.

72. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Биринчи жилд. - Т.: ЎЗМЭ, 2006, -Б.44.

73. Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 5 жилдли, Иккинчи жилд. - Т.: «ЎЗМЭ», 2006, -Б.118.

74. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Тўртинчи жилд. - Т.: ЎЗМЭ, 1008, -Б.203

75. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. Бешинчи жилд. - Т.: ЎЗМЭ, 2006, -Б.96.

76. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. - Т.: «Ўқитувчи», 1974, -Б.234.

IV. Бадий адабиётлар

77. Орзигул. Айтувчи: Ислон Назар ўғли. Нашрга тайёрловчи: М.Афзалов. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. “ОРЗИГУЛ” ДОСТОНИНИНГ ЛИНГВОСТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ	7
1.1. Ўзбек тилшунослигида лингвостатистик таҳлил методининг ўрни.....	7
1.2. Достоннинг лингвостатистик таҳлили	17
II БОБ. “ОРЗИГУЛ” ДОСТОНИНИНГ ФОНЕТИК, ЛЕКСИК ВА СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	41
2.1. Достоннинг фонетик хусусиятлари	41
2.2. Достоннинг лексик хусусиятлари	48
2.3. Достоннинг семантик-стилистик хусусиятлари	67
2.4. Достондаги фразеологизмларнинг семантик-стилистик хусусиятлари.....	97
ХУЛОСА.....	103
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	106

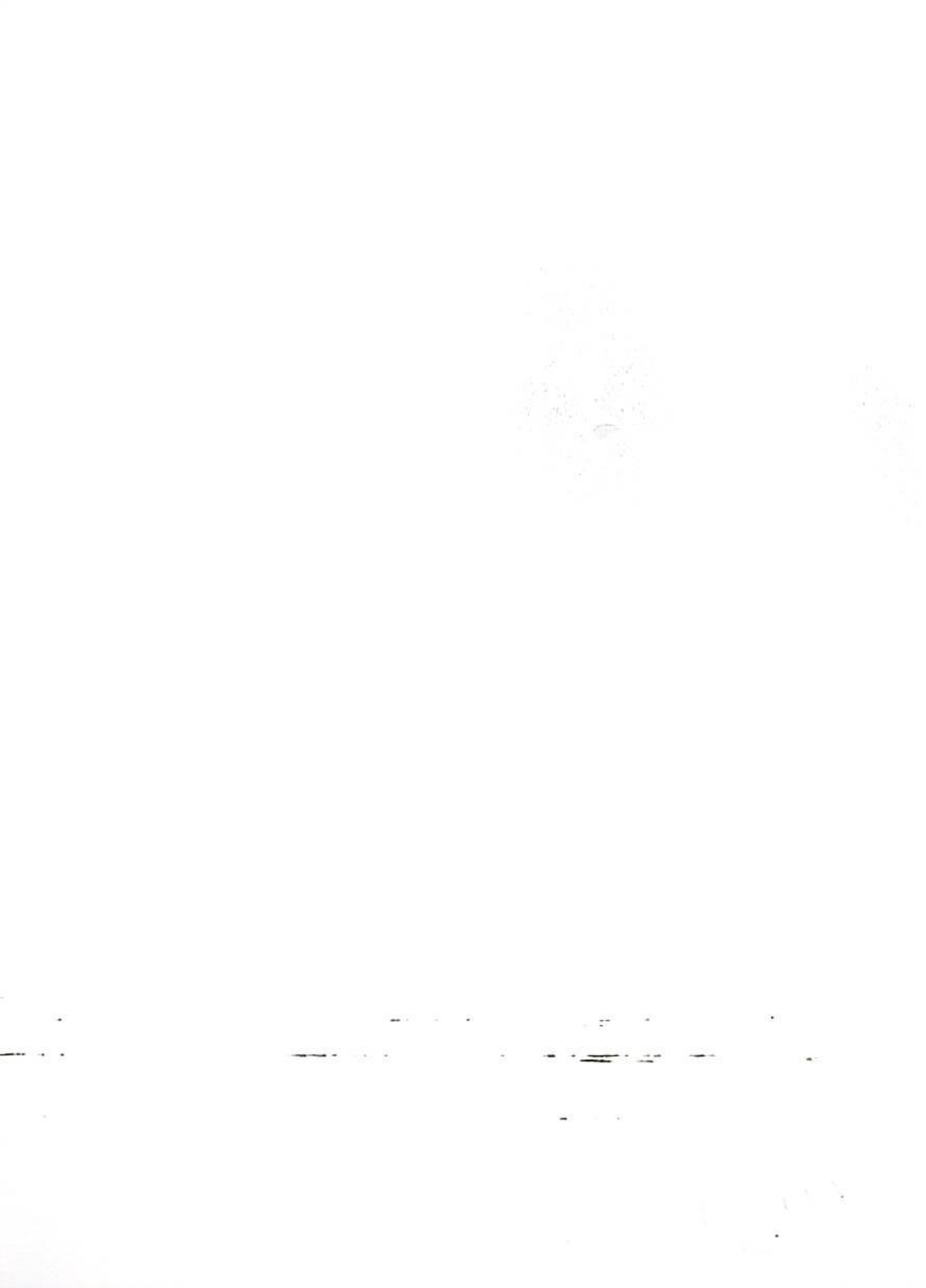
Хаджимусаева Нилуфар Нейматовна
ИСЛОМ ШОИРНИНГ «ОРЗИГУЛ» ДОСТОНИ
ЛИСОНИЙ ТАДҚИҚИ

Монография

Тошкент - "INNOVATSIYA-ZIYO" – 2019

Муҳаррир Холсаидов Ф.Б.

Нашриёт лицензияси АИ № 023, 27.10.2018.
Босишга 5.09.2019 да рухсат эгилди. Бичими 60x90.
"Times New Roman" гарнитураси.
Офсет босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 7. Нашр босма табағи 7.
Адади 100 нусха

ISBN 978-9943-5868-3-3

9 789943 586833